

Sineva KUKOČ

LIBURNSKA NEKROPOLA U PRIRODNOM I KULTURNOM OKOLIŠU

UDK 903.5:903.4>(398
Liburnija-13)
Izvorni znanstveni rad
Primljeno: 1.07.2011.
Odobreno: 16.08. 2011.

Sineva Kukoč
Sveučilište u Zadru
Odjel za arheologiju
Obala Petra Krešimira IV, 2
HR - 23000 Zadar

Na primjeru nekropole na ravnome podno Gradine u Nadinu (Nedinum), a u kontekstu dosadašnjih znanja o liburnskim grobljima i nedovoljno poznatom liburnskom odnosu groblje-naselje, analiziraju se neki aspekti pokapanja Liburna. Sažeto je uključena i problematika liburnskih grobnih humaka. Sudeći prema celi I, prostoru jedne rimske grobne parcele (14 X 6,8 m), nadinska je nekropola imala dvije faze: stariju, liburnsku, s početkom u 6./5.st.-1. st pr.K pr. Kr., i rimsku, kada je nad liburnskim grobljem, djelomično sačuvanim, bila podignuta velika planirana nekropola „uz prometnice“ (Gräberstrassen). Horizontalni i vertikalni liburnsko-rimski odnosi, ustanovljeni u funerarnom/svetom prostoru, u celi I, govore o dvojakom (ambivalentnom) odnosu romanizirane zajednice prema starijoj, autohtonoj željezno-dobnoj osnovi u kultu mrtvih: negiranju i devastiranju, odnosno poštivanju i očuvaju starih liburnskih oblika u inače vrlo konzervativnom, u mnogim aspektima „okamenjenom“ kultu pokojnika (i predaka) na ovom prostoru kroz II-I. tis.p. Kr. Mada tek u početnim iskapanjima, nekropola podno Nedinuma, značajnog liburnskog i rimskog naselja - arheološki sondiranog i prisutnog u antičkim pisanim izvorima - reprezentativni je uzorak liburnskog kulta mrtvih i kulture Liburna u cjelini. Jer, na toj nekropoli, kao integralnom dijelu slojevitog nadinskog kulturnog kompleksa (s više gradina, nekropola i humaka), u kontinuitetu od brončanog do liburnskog i rimskog doba, odražavaju se, dakako, ne pravocrtno, glavna zbivanja u zajednici Liburna: odnos prema kasno/brončanodobnom nasljeđu (naseobinskom i grobnom), počeci kulture željeznog doba, oblikovanje naseobinske mreže s pojavom naselja-središta, nastanak teritorijalnih općina-civitas (Nedinum), urbanizacija, te helenistička monumentalizacija pokopa i nova društvena statifikacija, posebno stjecanjem (nadinskog) municipaliteta tijekom romanizacije.

Ključne riječi: Liburni, nekropola, planimetrija, grobna parcela, naselje-središte, urbanizacija, helenizam, romanizacija.

Mnogi strukturni elementi prapovijesne nekropole, grobna arhitektura, njezina horizontalna i vertikalna stratifikacija, u stanovitoj mjeri ovisi o nekadašnjem prirodnom krajoliku. Ali, za puno razumijevanje nekropole primaran je „kulturni krajolik.“ Groblje živi u „kulturnoj sredini“¹, u sveukupnosti living – sustava, u cjelovitosti kulture. Stoga je, uvijek i ponovo, nezaobilazno objašnjenje trajne antiteze/sinteze groblje – naselje, koja je u pojedinačnoj kulturi osebujno shvaćena (i emocionalno doživljena), no, u konačnici utemeljena na univerzalnoj dihotomiji svijeta mrtvih i svijeta živih.

Važnost arhaičnog naselja vidi se (i) u veličini i „bogatstvu“ njegove nekropole. Nekropola, kao društveno-religijska struktura, ipak nije preslik realiteta; tek je svojevrstni, uvijek idealiziran, dakle, dvosmilni i značajniji višeslojni odraz stvarnosti: života naselja. Ono, kao bitan element „kulturne sredine“, određuje narav nekropole (stupanj idealizacije i ne - stvarnosti njezinih „poruka“), no ono je i samo obilježeno, između ostalog, religijskim, etičkim, psihološkim i društvenim odnosom prema svojim grobljima.

¹ ČAČE, 1981, 35-40; 1985., 65;

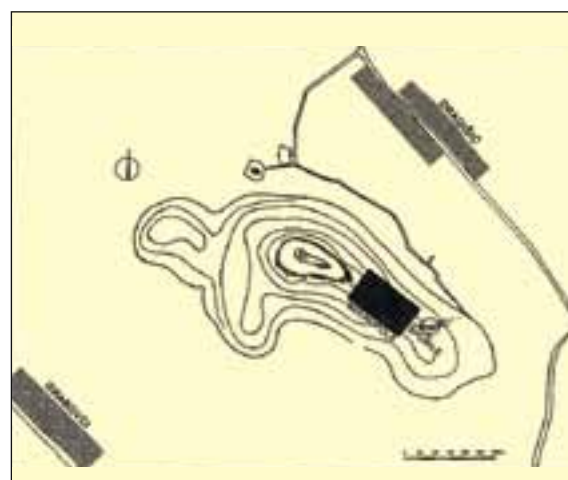
1. Nin (Aenona),
položaji liburnskih nekropola

2. Velika Mrdakovica, plan gradine i
nekropole (prema BRUSIĆ, 1985.)

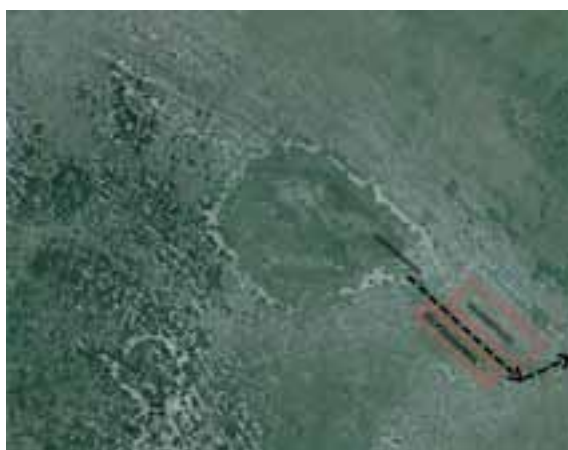

3. Velika Mrdakovica, položaj
nekropole (Googl Earth)

4. Gradina kod Dragišića, plan
naselja i nekropole
(prema BRUSIĆ, 2000.)

4a Gradina kod Dragišića,
položaj nekropole

² GLOGOVIĆ, 1989, 5-6, 46-47; BLEČIĆ, 2002, 65-146; 2004., 47-117

³ BATOVIĆ, 1970, 33-49; BRUSIĆ, 2002, 213-242

⁴ BRUSIĆ, 1976, sl.3; 1985, 141-146, T I-II; 2000a; 2000b, 139, sl. 24

⁵ MENĐUŠIĆ, 1995, 27-28; BRUSIĆ, 2000, 1-15, T I-XXIX; 2000b, 136-140

⁶ BATOVIĆ, 1964, 105-116; 1968a, 171-182; 1973, 245-302; GLUŠČEVIĆ, 1990, 107-194; 2001, 217-222; 2002, 381-384; 2005; BRUSIĆ-GLUŠČEVIĆ, 1991, 19-21; BRUSIĆ, 2001, 45-49; FADIĆ, 2007, 350-352; 2007a, 347-349; 2007b, 352-353; 2007c, 165-182; PEROVIĆ-FADIĆ, 2009, 45-129; ČONDIĆ, 2010, 27-55.

⁷ BATOVIĆ, 1978, 7-25; MENĐUŠIĆ, 1986, 79; PODRUG, 2008, 48-49

⁸ CHAPMAN-SHIEL-BATOVIĆ, 1996, 116-124, 231-251

⁹ KLARIN, 2001, 23-71; BRUSIĆ, 2005, 7-24

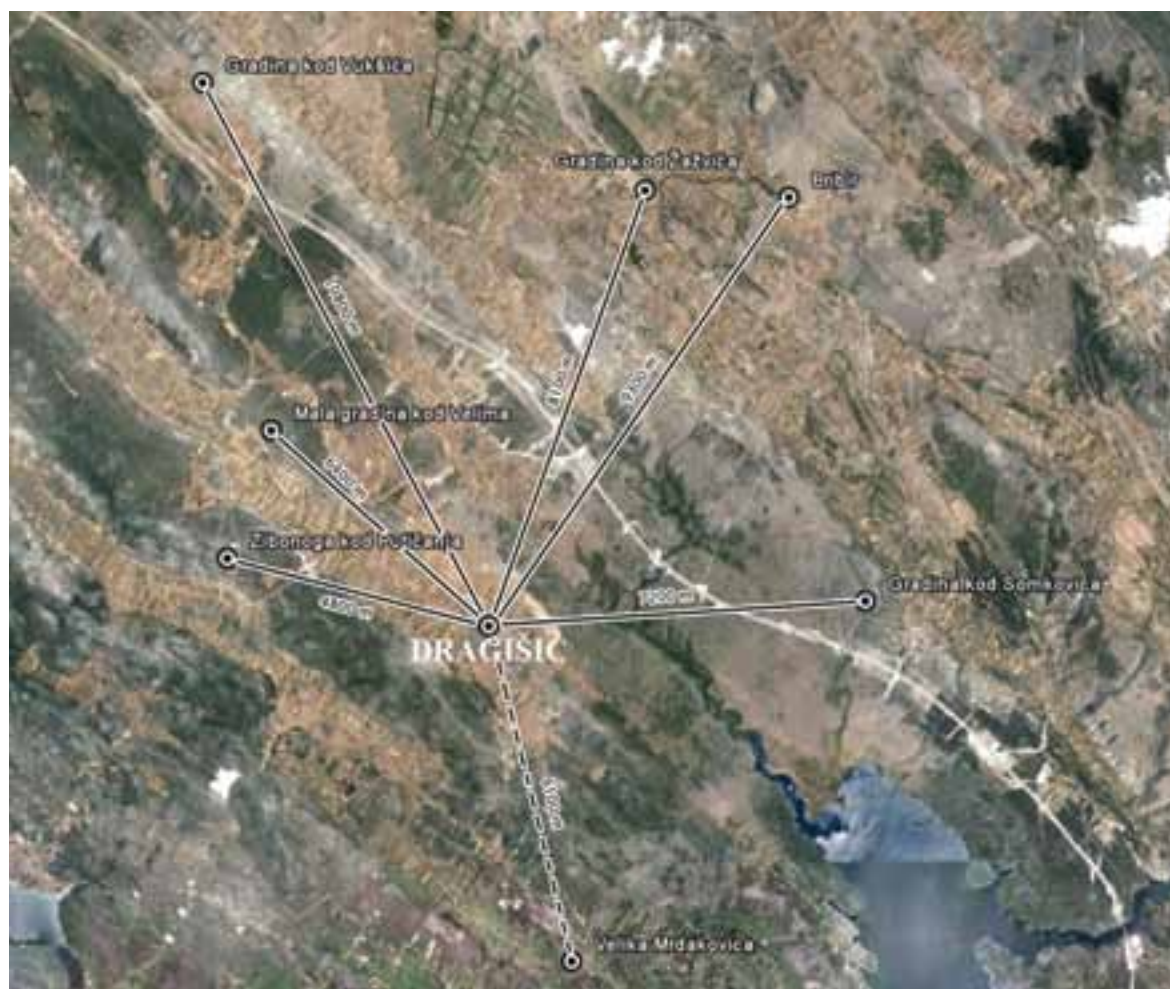
Unatoč čvrstoj vezi s naseljem, za nekropolu, dakle, ne vrijede one iste „koordinate“ (prostor, vrijeme) unutar kojih živi naselje. Prostor nekropole leži na mjestima prolaza, ulaza/izlaza, na spojnicama između različitih mjesta i naselja, no uvijek je ograda, ograničen i izdvojen iz „stvarnosti“; njezino pak vrijeme je statično i „za-leđeno“.

Analiza, u svakoj kulturi osebujno prevladanih suprotnosti groblje-naselje, nerazdvojno prepletenih i, na kraju, pomirenih civilizacijskih oblika, neizbježno pret-

postavlja stanovito znanje o naseobinskom sustavu; „mreža“ naselja je predtekst za analizu pune komunikacije groblje-naselje. Ali, naseobinska mreža liburnske kulture je nedefinirana, u mnogim temeljnim aspektima hipotetična, osobito u početnim i starijim fazama liburnske zajednice. Analiza liburnskog vida anziteze/sinteze groblje-naselje već u samom početku, dakle, ograničena je činjenicom da ne postoji niti jedno istraženo liburnsko naselje i njegovo groblje.

Kvaliteta podataka o grobljima u južnoj, ali i sjevernoj Liburniji (Krk, Osor, Rab, Kastav, Grobnik i drugi)² općenito je skromna. Usporedno su iskapani (ili sustavno rekognoscirani) liburnsko groblje i naselje jedino u: Ninu (*Aenona*)³ (sl.1), Velikoj Mrdakovici kod Zatona šibenskog (*Arauzona*)⁴ (sl. 2-3), Dragišiću⁵ (sl. 4, 4a-5), Zadru (*Iader*)⁶ (sl. 41-42), te u Bribiu (*Varvaria*)⁷ (sl. 6). U Nadinu (sl. 19) je više istraživana kult mrtvih nego samo naselje koje je, međutim, sondirano⁸ (sl.12-13). A u Lisičićima kod Benkovca (*Asseria*), uz ostatke liburnske nekropole (sl. 7, 7a), s najstarijim grobnim priložima uglavnom iz 5. st pr. Kr. koja je nađena uz i ispod zapadnog poteza antičkih bedema,⁹ do sada je poznato jedino

5. Gradina kod Dragišića: prostorni odnos s okolnim naseljima (prema BRUSIĆ, 2000.)

6. Gradina u Bribiru (Varvaria)- položaj liburnske nekropole

antičko naselje i dijelovi njegove nekropole s ostacima pojedinih grobnih prostora. U svim ovim slučajevima radi se o liburnskim grobljima na ravnome. Izuzetak je Nadin¹⁰ (*Nedinum*), gdje su u blizini naselja, uz prostranu nekropolu na ravnome, iskapani i grobni humci iz željeznog (i brončanog) doba. (sl. 12-13). U najnovije vrijeme pridružuje im se Ljubač¹¹ svojom velikom nekropolom na ravnome (sl. 46-47), ali i pokopima pod humcima (sl. 45, 48), gdje su, uz neistražene naseobin-

ske jezgre (sl. 16, 46/1), iskapani značajni ostaci liburnskog kulta mrtvih.¹²

Ninska groblja na ravnome (sl. 1) su najšire iskapanja i interpretirana, mada ne u cijelosti; kod svih ostalih nalazišta nekropole su istražene u vrlo malom opsegu, npr. bribirska je oskudno poznata, tek preko nekoliko grobova, slično kao i ona na iskapanoj Cvijinoj gradini (*Ansium?*) u Kruševu (sl. 9-10), važnom liburnskom gradinskom naselju u zapadnoj Bukovici, koje u rimsko

¹⁰ BATOVIĆ, 1990, sl. 31-35; KUKOČ-BATOVIĆ, 2005, 58-63; 2006, 65-72; BATOVIĆ-ČONDIĆ, 2005, 74-91; KUKOČ, 2009, 30-56

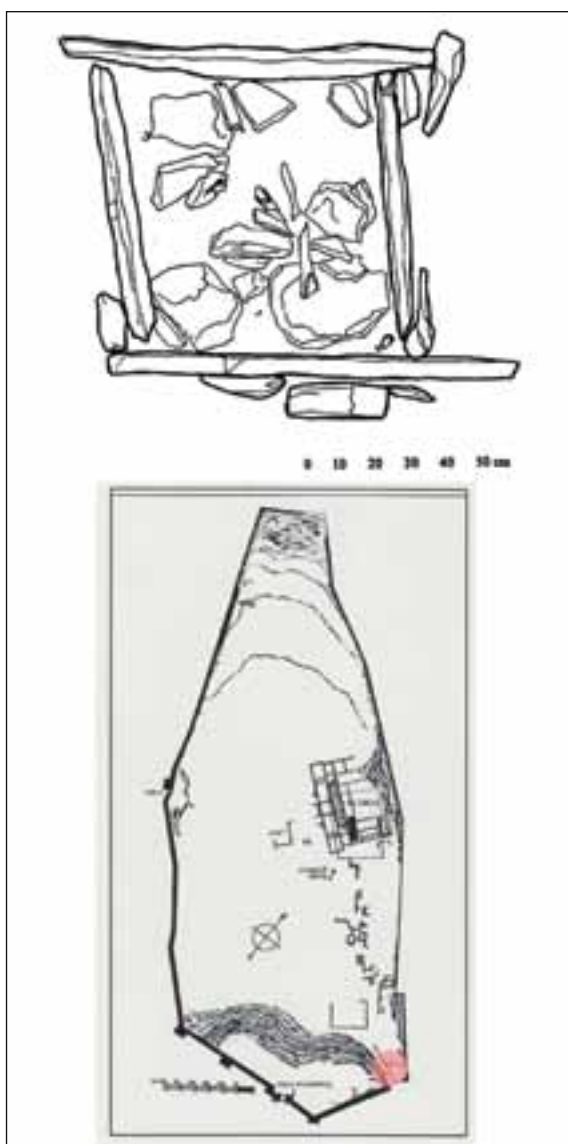
¹¹ BRUSIĆ, 2002, 7-24; VUJEVIĆ, 2010

¹² Na ovim i drugim podacima zahvaljujem voditelju ovih iskapanja, terenskih vježbi studenata na Odjelu za arheologiju u Zadru, prof. dr. sc. B. Marijanoviću; posebno se zahvaljujem na susretljivosti kolegi dr. Dariju Vujeviću.

7. Lisičići kod Benkovca (Asseria): 1) tlocrt liburnskog groba (prema KLARIN, 2001.); 2) položaj istraženih liburnskih grobova

7a. Lisičići kod Benkovca (Asseria)- položaj liburnske nekropole

8. Radovin - Beretina gradina, pogled iz zraka

doba ipak ostaje skromnije općinsko središte.¹³ Ponegdje su nekropole samo uočene, no ne i iskapane, npr. u Radovinu - na Beretinoj gradini¹⁴ (sl. 8) koji je, uz Nin, jedino sustavnije iskapano liburnsko naselje. Ali, dok je Nin (*Aenona*) već oko 16. g. pr. Kr. imao municipalno uređenje¹⁵, Radovin spada u ona liburnska utvrđena naselja koja nisu doživjela pravu romanizaciju.

Nekropola Gradine kod Dragišića (sl. 4-4a) svojevrsni je izuzetak s oko 50 istraženih grobova¹⁶. Za sada je to i najveća količina liburnskih grobova iskopana na jednoj liburnskoj nekropoli na ravnome, osim, dakako, Nina s njegovim višekratnim iskapanjima, od kraja 19. i tijekom 20. stoljeća¹⁷. Odnos prapovijesnog naselja i njegovog groblja arheološki je posebno slojevit u liburnsko-rimskom *Iadera*.¹⁸ (sl. 41-42). A vrlo prostrana nadinska nekropola na ravnom, unatoč neistraženosti naselja - Gradine u Nadinu (liburnsko-rimskog *Nedinuma*), jedno je od najpogodnijih mjesta za analizu ustroja i

iscrpnije horizontalne i vertikalne stratifikacije (sl.) liburnskog, točnije liburnsko-rimskog grobnog prostora. Jer, nad liburnskim grobljem iz željeznog doba ovdje je bila podignuta velika rimska planirana nekropola „uz prometnicu“ (*Gräberstrassen*). Stoga je ta nekropola, uz neke nadinske humke (sl.12, 44), pogodna za analizu svih bitnih trenutaka u društvenom i religijskom (pre) oblikovanju liburnskog svijeta tijekom I tis.pr. Kr. i u rimsko doba. Na nadinskoj nekropoli najprije su se, dakle, u starije željezno doba pokapali stanovnici istaknutog liburnskog gradinskog naselja *Nedinuma*, a zatim stanovnici nadinskog municipija. Jer, urbano središte/grad (*oppidum Nedinum* - Gradina), već krajem republikanskog doba postiže i građanski status municipija i postaje *municipium civium romanorum* - središte gradske, municipalne uprave šire nadinske regije.¹⁹

U procesu prve stabilizacije željeznodobnog društva (9/8. -7. st. pr. Kr.), moguće i ranije, uz pojavu/model

¹³ ČAČE, 1993, 30; ČONDIĆ, 9-22

¹⁴ BATOVIĆ, 1968, 53-74

¹⁵ ČAČE, 1993, 9

¹⁶ BRUSIĆ, 2000, 1-16

¹⁷ BATOVIĆ, 1970, 33-49; BRUSIĆ, 2002, 7-24

¹⁸ BATOVIĆ, 1964, 105-116; 1968a, 171-182; 1973, 245-301; GLUŠČEVIĆ, 1990, 107-194; 2001, 217-222; 2002, 381-384; 2005; BRUSIĆ-GLUŠČEVIĆ, 1991, 19-21; BRUSIĆ, 2001, 45-49; FADIĆ, 2007, 350-352; 2007a, 347-349; 2007b, 352-353; 2007c, 165-182; PEROVIĆ-FADIĆ, 2009, 45-129; ČONDIĆ, 2010, 27-55.

¹⁹ ČAČE, 1993, 1, 20-21

9. Kruševo, Cvijina gradina, geodetski snimak (prema ČONDIĆ, 2009.)

10. Kruševo, Cvijina gradina, pogled iz zraka

11. Ljubučka kosa, položaj triju gradinskih naselja: Ljubljana, Dvorine, Venac

okupljanja malih gradina u veću zajednicu,²⁰ postoje i pojave, poput *Nedinuma*, oblikovanja jakog liburnskog naselja-središta koje dominira u mikroregiji (sl. 25a-b) i u sebi okuplja mnoge životne sadržaja.²¹ Ipak, ne zna se što je tada *Nedinumu* točno gravitiralo i koje sve funkcije je imalo takvo liburnsko naselje-središte. Misli se da je Nadin u starije željezno doba, kao i tadašnji *Iader*, *Asserija*, *Aenona*, *Varvarija* (sl.25a) i druga velika naselja, pripadao zajednici u kojoj je on bio jedino veliko gradinsko naselje s „zadovoljavajućom“ površinom branjenog prostora i potrebnim prirodnim resursima, i kojemu nije gravitiralo niti jedno srednje ili malo gradinsko naselje.²²

Samo se pretpostavljaju funkcije i prostor, koji su *Nedinumu* pripadali u vrijeme kada je bio sjedište liburnske teritorijalne općine, koju Rim naziva *civitas* (sl. 25b). Nepoznato je, naime, točno vrijeme konačnog (i početnog) oblikovanja liburnskih zajednica *civita-*

*tes*²³, no sigurno je to doba helenizma (4.-1. st. pr. Kr.),²⁴ kada počinju jače društvene pretvorbe i urbanizacija, kada se sveukupni život jedne mikroregije koncentrira u moćnom središtu, koje je u tome sigurno imalo neka starija iskustva. Jake liburnske općine, Nadin i druge s dominantnim autohtonim središtem, morale su utjecati na život slabijih naselja (svojevrsne *clientelae*) na svom općinskom prostoru.²⁵ To je i vrijeme podizanja monumentalnih bedema u „megalitskom stilu“, prvi put s vezivnim tkivom, u nekim istaknutim naseljima - središtima gradinskog ili pak poluotočnog tipa (Osor, Krk, Lergova gradina u Slivnici, Nin, Bribir, *Asserija*, Nadin; sl. 18)²⁶; bedemi su, uz obrambenu funkciju, označavali/simbolizirali blagostanje svijeta *infra moenia*.

Iako velika liburnska općina-*civitas*, sa svojim središtem *Nedinumom*, u zaleđu *Iadera*, u središtu Ravnih kotara, nije spomenuta u Plinijevom opisu Liburnije

²⁰ O mogućim naseobinskim modelima kod Liburna: ČAČE, 2006, 68-74, sl. 2

²¹ ČAČE, 1982, 41-52; 1990, 206; 2006, 69

²² ČAČE, 2006, 69

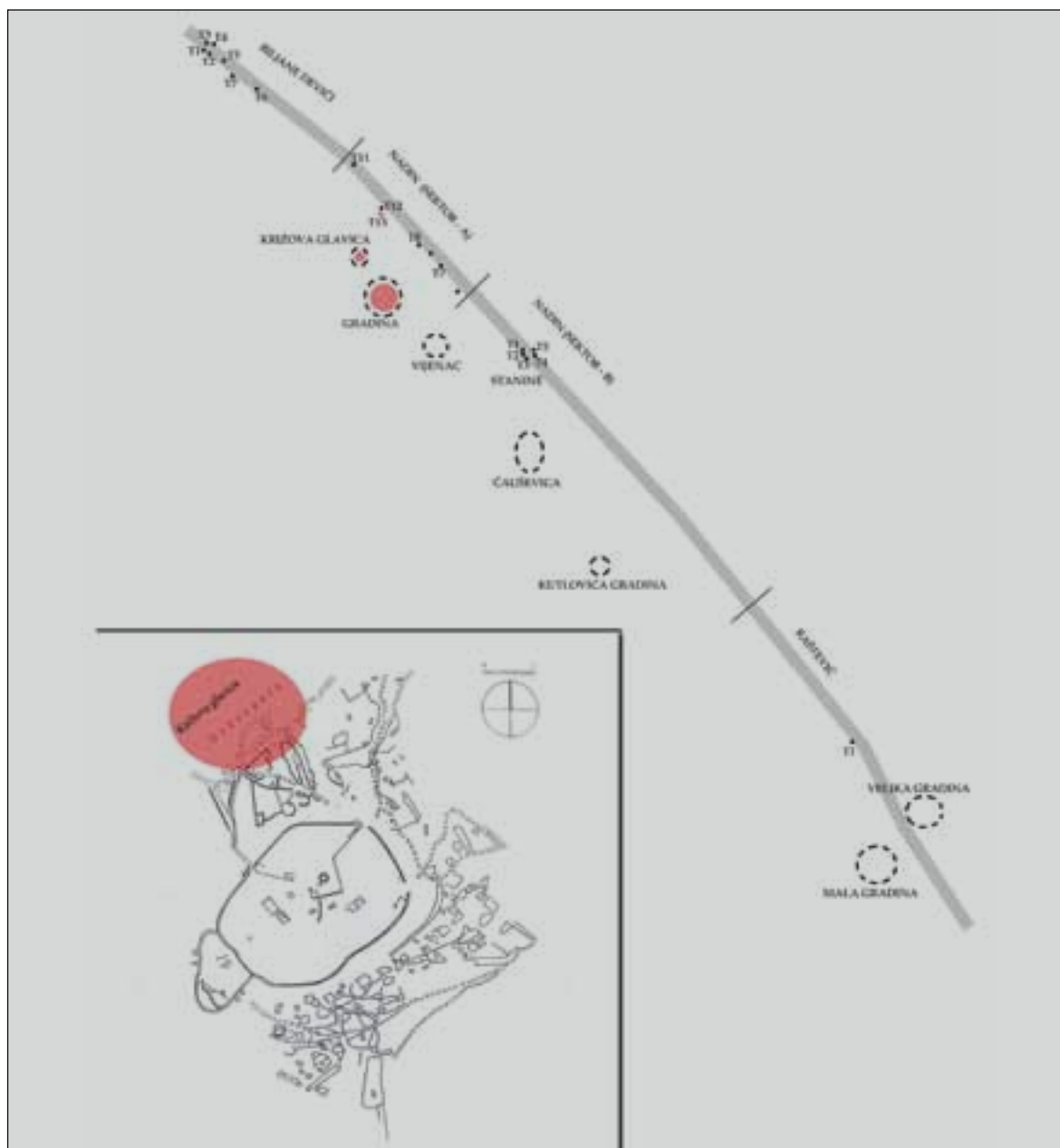
²³ Usp. BATOVIĆ, 1987, 380

²⁴ ČAČE, 1993, 30

²⁵ ČAČE, 2003, 28

²⁶ BRUSIĆ, 1980, 9-14; 2000b, 125-144, sl. 6-21

12. Nadin: 1) položaj gradina i humaka na trasi auto- ceste (prema BATOVIĆ-ČONDIĆ, 2005.); 2) položaj liburnsko-rimske nekropole između Gradine (Nedinum) i Križove glavice (prema: CHAPMAN-SHIEL-BATOVIĆ, 1996.)

13. Naselja i istraženi humci na širem prostoru Nadina (Google Earth, 2010.)

(*Liburnorum civitates XIII...*),²⁷ njezina važnost, ranga susjedne *Asserije* (koja ima i povlasticu imuniteta, tj. oprost tributa²⁸), zatim *Varvarije*, i drugih, neupitna je. *Nedinum* spada u moćne liburnske općine; s obzirom na plodnost i obradivost svog općinskog područja bio je usporediv s *Aenonom* i *Varvarijom* i najvjerojatnije je nadmašivao, poput *Iadera*, samu susjednu aserijatsku *civitas* s oko 190 četvornih kilometra i preko 5000 ha obradive površine.²⁹

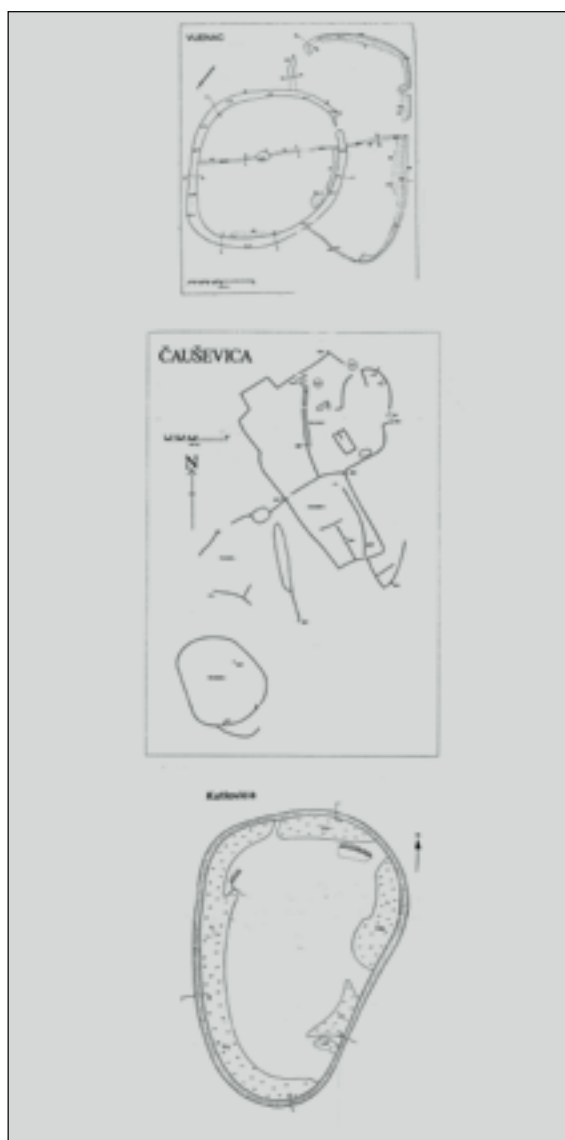
Nadinski *civitas* (sl. 25a–b), sudeći prema međaškim natpisima (*inter Neditas et Coriniense*³⁰), graničio je na sjeveru s *Karinom* (i *Novigradskim* morem). O neditskoj granici prema *Coriniju* izravno govori poznati natpis uklesan u živoj stijeni: *Finis Nediti/nus/*, na sjevernoj padini zaravni *Kukalj*, 1 km od *Corinija*, preko koje kilometrima prolazi pravocrtno podignut suhozid,

²⁷ Ali, pripadnike triju ključnih liburnskih općina – *Asseriatas*, *Nedinates*, *Varvari* – Plinije navodi u popisu općina X regije Italije. ČAČE, 1993, 21

²⁸ ČAČE, 1993, 7, 9

²⁹ ČAČE, 2003, 28

u dva pravca, prema Pridragi i prema Popoviću, vjerojatno također u funkciji međaša³¹. Nadinska granica prema Korinjanima možda je bila negdje u Popoviću, u blizi crkve Sv. Mihovila, a na sjeveru u blizini polja u pridraško-karinskoj sinklinali.³² Nadinski *civitas* na istoku je pak graničio s područjem aserijatske *civitas*; možda je prostor Kule Atlagića pripadao *Nedinumu*, a Šopot Asseriji, dok bi jaruga Kličevica (Rašević) bila njegova prirodna granica.³³ Ostale granice neditske teritorijalne općine za sada su problematičnije: prema *Iaderu* (negdje oko Zemunika), te u širem biogradskom kraju, gdje su se *Neditae* razgraničavali s prostorom susjedne liburnske općine sa središtem vjerojatno na neistraženoj gradini (sl. 26) Trojan u Stabnju (*Blandona*?).³⁴ Iako su dobrim dijelom pretpostavljene, granice nadinskog *civitas*a važne su za razumijevanje promjena na nadinskoj nekropoli, osobito u doba helenizma i romanizacije Liburna.

I kroz brončano i željezno doba dugotrajan je slijed života u širem nadinskom prapovijesnom krugu, od Biljana do Kličevice (sl. 12-13), s grobljima, osobito pod humcima (sl. 12-17,24), te njegovim gradinama: Križova glavica-240m (sl. 14/1), Gradina-265m (sl.19,24), Vijenac/Vinac- 240m (sl. 14/2). Stanine³⁵ (sl. 16), Čauševica³⁶ (sl. 14/3), Kutlovića gradina-194m,³⁷ (sl. 15/3), Velika i Mala gradina u Kličevici, Rašević. Ovaj širi nadinski kulturni kompleks geomorfološki se sastoji od više uzvišenja/glavica i udolina na jednoj tipičnoj ravnokotarskoj krškoj bori, koja se prostire pravcem SZ-JI, i koja je ograničena sa SI Jarugom Kličevice (jedinim nadinskim vodotokom), a s JZ Nadinskim blatom, najplodnijim dijelom nadinskog kraja.³⁸ Život je ovdje i u prošlosti bio bitno određen povoljnim ekološkim uvjetima (geologija, flora fauna, klima), što je omogućavalo zemljoradnju, vinogradarstvo i stočarstvo. Jedino Gradina (*Nedinum*) nastavlja intenzivno živjeti

14. Nadin : 1) Križova glavica s položajem neistraženih helenističkih grobova (prema CHAPMAN-SHIEL-BATOVIĆ, 1996); 2) gradina Vinac /Vijenac (Google Earth, 2010.); 3) Gradina Čauševica (Google Earth, 2010.)

15. Nadin: a) gradina Vinac/Vijenac; b) gradina Čauševica; c) Kutlovića gradina (prema (CHAPMAN-SHIEL-BATOVIĆ, 19.)

³⁰ Na šest međaških natpisa spominje s, izravno ili posredno, razgraničenje između *Nedita* i *Corinienses*: npr. na natpisu u zidu franjevačkog samostana u Karinu, na natpisu u blizini crkve sv. Mihovila u Popoviću, u crkvi sv. Martina u Pridragi kod Novigrada (inter *Neditas* et *Corinienses*, i dr. ČAČE, 2006, 74, sl. 26

³¹ ČAČE, 1982, 51; 2006, 76-77; GLAVAŠ, 2009, 25

³² ČAČE, 1982, 51, sl. 3; 2003, 27

³³ ČAČE, 2003, 27

³⁴ ČAČE, 1990, 197

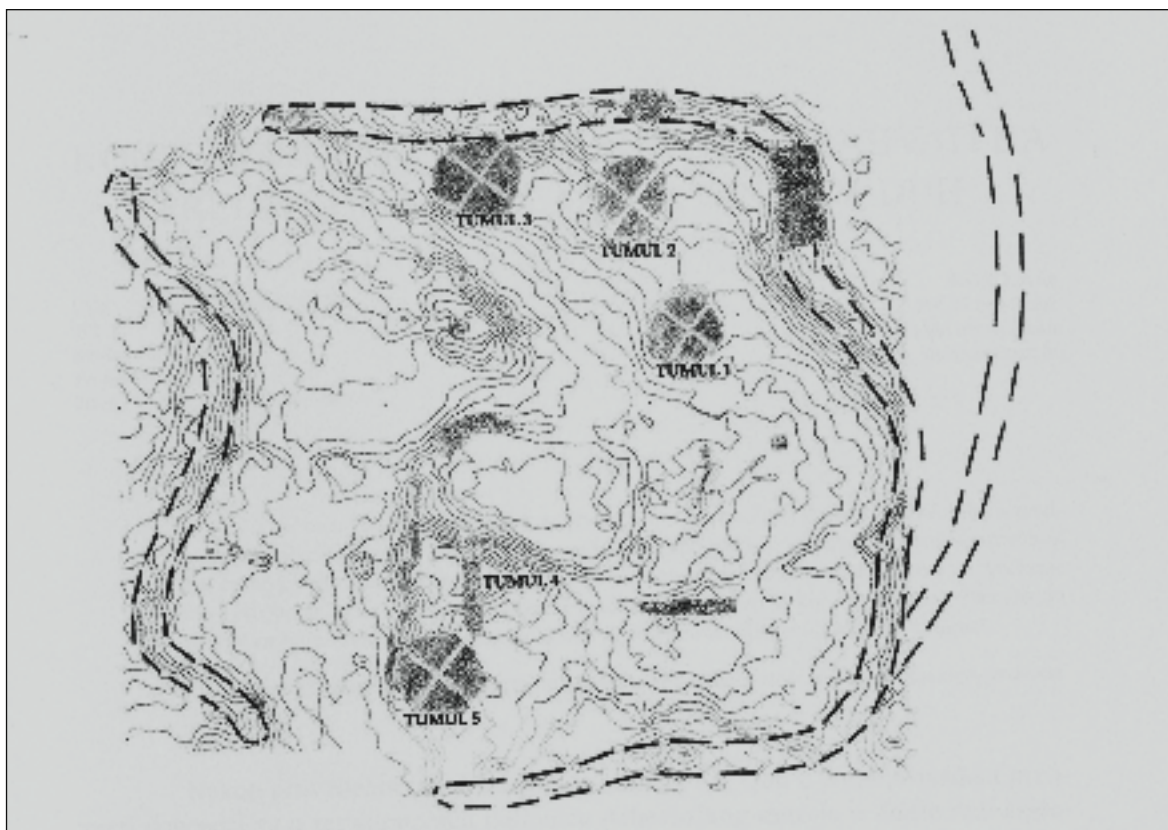
³⁵ Sada se nalazi pod trasom autoceste, s promjerom oko 100 m, na oko 170 m nadmorske visine; iz brončanog je doba, s urušnim bedemima (šir.3-4m), s ostacima građevina i s pet humaka. BATOVIĆ-ČONDIĆ, 2005, 86-87, sl. 7 Iako kroz brončano doba postoji više primjera, doduše, još neiskapanih, humaka na ograđenim nasobinskim mjestima, humci na položaju Stanine načelno su mogli nastati i prestankom naseljavanja tog prostora. Također, i nakon prestanka naselja, groblja (ponekad) ostaju u upotrebi.

³⁶ Gradina, površine 10 ha, osebujnog je tlocrta i položaja; ima tri prostora okružena bedemom. Na niskom uzvišenju nalazi se samo jedan njezin dio, dok su ostali na znatno povišenoj visoravni. Sondirana je; datira se u brončano i u željezno doba (?). Unutar ograđenih prostora rekognoscirani su humci, brončanodobne kuće (?), pregradni zidovi, saobraćajnice. CHAPMAN-SHIEL-BATOVIĆ, 1996,130-133

³⁷ Gradina se nalazi na jugoistočnom završetku nadinske kraške bore, dominira u prostoru, ima vrlo monumentalne bedeme (šir. 3,8-4,7 m), od dvostrukog suhozida ispunjenog sitnijim kamenjem, s ostacima kuća; sondirana je. Potječe iz brončanog i željeznog doba. BATOVIĆ, 1990, sl. 27/3; CHAPMAN-SHIEL-BATOVIĆ, 1996,133-134

³⁸ MAGAŠ, 1995, 793 - 797

16. Položaj Stanine: naselje i humci iz brončanog doba (prema BATOVIĆ-ČONDIĆ, 2005.)

17. Nadinski kraj s Kutlovića gradinom u prvom planu (Google Earth, 2010.)

18. Nadin, bedemi Gradine (Nedinum)

u rimsko doba. Smještena je (sl. 24) na najvišoj glavici nadinske krške bore; nadzire vrlo široki prostor Ravnilh kotara. S nje se vizuelno komunicira s Bribirom (*Varvaria*), Ostrovicom, Zemunikom, te Tinjom, Islamom i Biljanama Gornjim. Gradina *Nedinum* stoga je ležala na svim glavnim rimskim putevima: prema *Iaderu*, *Coriniumu*, *Asseriji*, *Burnumu*, *Varvariji*, *Saloni*,³⁹ sigurno i na prapovijesnim saobraćajnicama, koje su s mora, iz *Iadera*, vodile u unutrašnjost.

Slijed kultura od brončanog doba do 17. stoljeća⁴⁰ u najužem nadinskom prostoru, oko današnjeg Nadina,

uz neznatnu promjenu mjesta potvrđuje vrlo blizak prostorno-vremenski odnos triju gradina, razmještenih na malom potezu od oko 500 m: Križove glavice - Vinca (Vijenca)⁴¹ - Gradine (*Nedinum*)⁴² (sl. 12-15), ali i dugotrajan pokop pod humcima u njihovom neposrednom okruženju tijekom brončanog i željeznog doba⁴³ (sl. 13, 16, 44).⁴⁴ Unatoč stanovitoj posebnosti ove tijesne prostorne veze Križova glavica-Gradina/*Nedinum* - Vinca, širi nadinski kraj primjer je tipičnog liburnskog složenog naseobinsko-grobnog kompleksa, u kojem se usko dodiruje život gradine/naselja,

³⁹ MILETIĆ, 1993, 129

⁴⁰ Osim od prije poznate Gradine (*Nedinum*) i dvaju monumentalnih grobnica nađenih 1968. godine, na njezinom podnožju, sva naseobinska i grobna nalazišta otkrivena su prvim sustavnim rekognosciranjem nadinskog kraja i sjeverne Dalmacije od 1983-1986. godine. Tada je iskapani Gradina: s tri sonde unutar bedema i tri sonde na jugoistočnim padinama. BATOVIĆ - CHAPMAN, 1987, 28 - 32; BATOVIĆ, 1990, 16; CHAPMAN - SHIEL - BATOVIĆ, 1996, 116 - 130, 231, sl. 85 - 95, 231-251

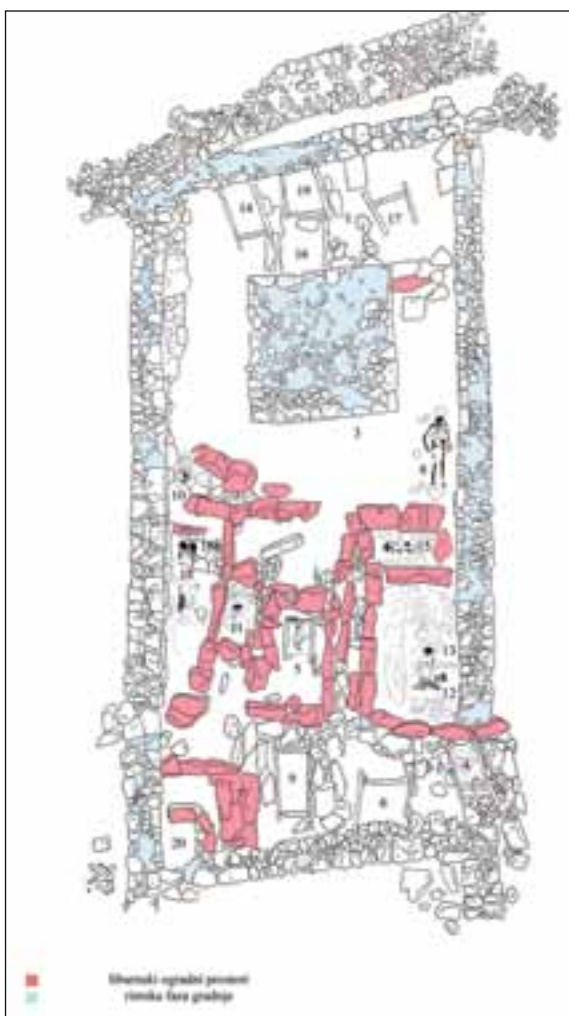

19. Nadin, Gradina (Nedinum), istražini dio (cela I) liburnsko-rimske nekropole (AeroPixel, 2009.)

20. Nadin (Nedinum): crtež grobne parcele (cela I) liburnsko-rimske nekropole.

21. Nadin (Nedinum): grobna parcela (cela I) liburnsko-rimske nekropole (AeroPixel, 2009.)

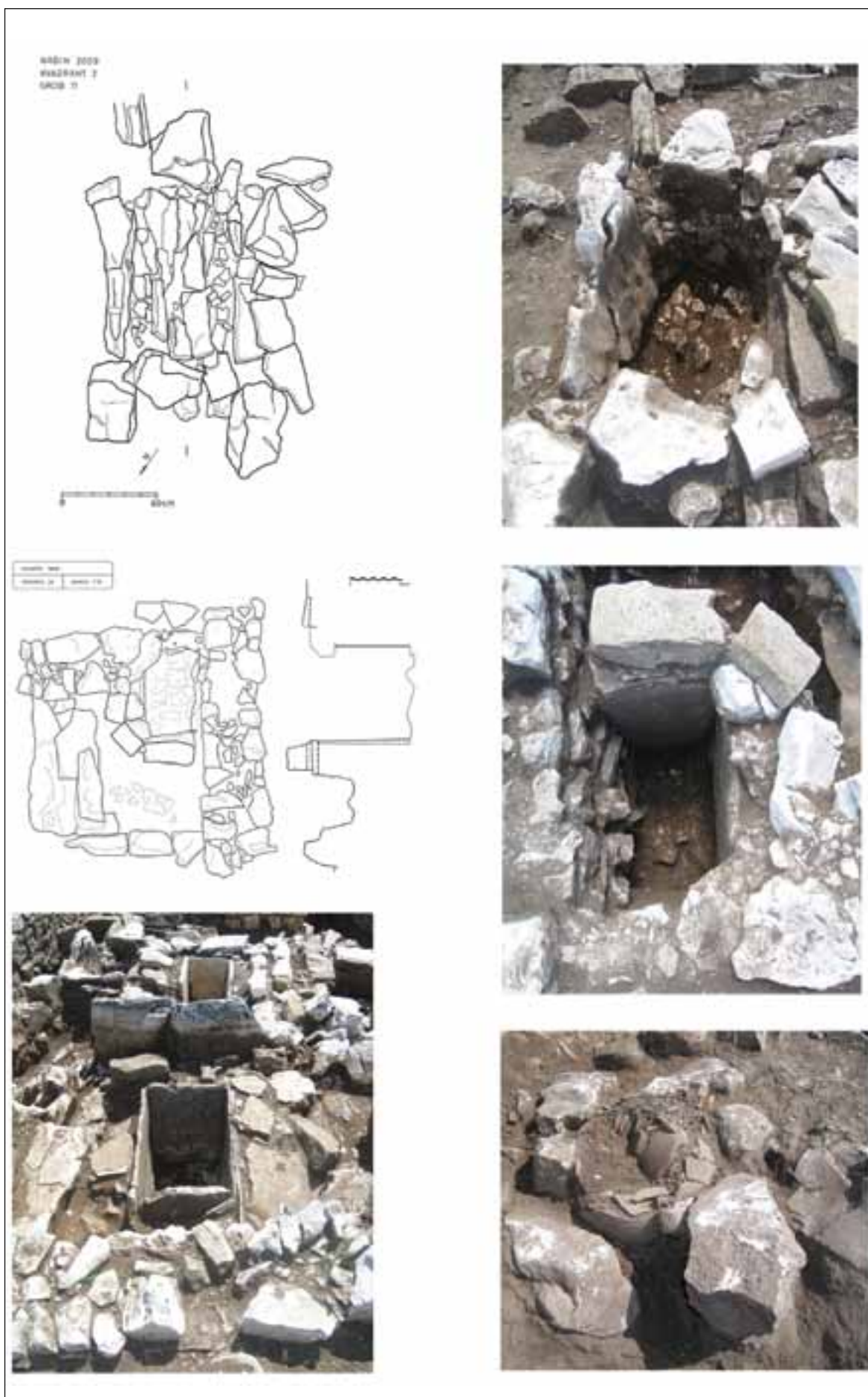
⁴¹ Gradina Vinac (Vijenac) udaljena je oko 400 metara zračne linije od Gradine (Nedinum), od koje je dijeli duboka Jelinića draga. Kružni bedem zatvara glavni gradinski prostor s kamenim humkom u središtu, te poprečnim zidom, dok se na nižoj, terasi prostire podgrađe preko kojeg se s jugozapada ulazilo u glavni prostor. Ukupna površina gradine je 2, 2 ha. Sudeći prema površinski sakupljenoj keramičkoj građi, gradina potječe iz brončanog doba, izgleda iz njegovih mlađih faza; spominje se i njezina pripadnost željeznom dobu. BATOVIĆ, 1990, sl. 27/2; CHAPMAN - SHIEL - BATOVIĆ, 1996, 126. Na sjeverozapadnom pak podnožju Vinca rekognoscirani su grobovi u obliku škrinje. Misli se da bi i mač iz Nadina, slučajno nađen 1911. godine, mogao potjecati upravo s groblja podno Vinca. Usp. HARDING, 1995, 56

⁴² Željeznodobna stratigrafija Gradine, liburnskog Nedinuma (debljine 2,40m), s kontinuitetom do 17. stoljeća, počinje oko 9. st. pr. Kr., no stratificirana građa najbogatija je nakon 6. st. pr. Kr. Uz glavni elipsasti prostor dužine oko 325 m, ograđen bedemom, Gradina ima manje polukružno podgrađe. Život se odvijao i izvan bedema, po padinama, osim na onoj zapadnoj; padine su vrlo bogate arhitektonskim, stambenim i grobnim ostacima, iz različitih razdoblja, te brojem kamenolomima. Površina unutar glavnog bedema iznosi oko 7 ha, a cijelo naselje oko 33 ha. Pretpostavljaju se različite životne funkcije u pojedinim gradinskim dijelovima; konkretno, sjeveroistočna padina Gradine imala bi trgovačku, južna zemljoradničku, a sjeverozapadna grobnu, s velikom liburnsko-rimskom nekropolom. CHAPMAN - SHIEL - BATOVIĆ, 1996, 117-118, 124, sl. 94

⁴³ BATOVIĆ-ČONDIĆ, 2005, 74-91; KUKOČ, 2009, 13-38

22. Nadin, Gradina (Nedinum), pokopi u celi I: 1) liburnski grob 11; 2) liburnski grob 20; 3) liburnski grob 5 i, u prvom planu, grob 9; 4) rimski spaljeni pokop u keramičkoj žari, gr. 10.
(Snimiila: M. ČELHAR, 2009.)

⁴⁴ Male je površine (1,9 ha), na 240 m nadmorske visine, oko 200 m udaljena od nadinske Gradine, s kamenolomima, s prilično uništenim suhozidnim bedemom, koji zatvara četvrtasto-kružni prostor (150X 125 m) sa sačuvanim SZ ulazom u obliku klijesta (roga). Uz južni potez bedema polukružno teče zid koji ograđuje manji prostor (27 X 62 m), vrst podgrađa (?), s četvrtastom građevinom (13X 5,5 m). U nedostatku izrazitije pokretne građe, na osnovu površinski sakupljene keramike, definirana je kao stanište iz ranog brončanog doba, odnosno, kao prostor za stoku liburnske Gradine (Nedinum). Postoji, dakle određena sumnja u vezi s karakterom Križove glavice kao samostalne gradinske naseobine. BATOVIĆ. 1990, 89; CHAPMAN – SHIEL – BATOVIĆ, 1996, 125-126

23. Nadin, cela I: 1) ograđeni prostor s liburnskim grobovima 12 i 13; 2) liburnski grob 12 s pokojnikom i priložima (Snimila: M. ČELHAR, 2009.)

nekropole na ravnonome i humaka, često s naznakom određenog, obično nerazjašnjenog, naseobinsko-grobnog slijeda iz (kasnog)brončanog doba. Stoga nadinski kompleks ponovo potiče pitanja o vremenu i naravi temeljnih liburnskih kulturnih procesa: prvoj stabilizaciji, etničkoj homogenizaciji Liburna, usponu željeznodobnog društva, helenističkim promjenama i, napokon, romanizaciji.

Između male gradine Križove glavice, vjerojatno iz ranog brončanog doba⁴⁵ i nadinske Gradine (*Nedinum*) prolazi stara prometnica koja je vodila u Gradinu, ali i prema drugim liburnskim središtima i saobraćajnicama, i uz nju je bila podignuta liburnska, a zatim i rimska nekropola (sl. 12, 15a, 19).

Dosadašnja znanja o groblju *Nedinuma* dobivena su slučajnim nalazom helenističkih grobnica 1 i 2: (sl. 27), zatim njegovim sustavnim rekognosciranjem⁴⁶ i, napokon, prvim iskapanjem (2005, 2009. godine), ali malog opsega, kada je istražena samo jedna, prva parcela, nazvana cela I (sl. 19-21).⁴⁷ I dok je rekognosciranjem 1983 – 1986. godine⁴⁸ bila utvrđena osnovna, pravilna planimetrija nekropole, i danas mjestimično vidljiva na površini zemlje, sastavljena od mreže pravokutnih grobnih prostora (parcele, cele) koje se prostiru na oko 500 X 100 m oko prometnice, u dva, odnosno u tri niza, iskapanjem cele I definitivno je utvrđena pripadnost te mrežaste planimetrije rimskom razdoblju, kao i postojanje liburnske nekropole ispod nje.⁴⁹

U celi I (sl. 20-21) nađeno je 19 grobova (3, 4, 5, 6, 7, 8, 9, 10, 11, 12, 13, 14, 15, 16, 17, 18- 18a, 19, 20), pretežito s jednostrukim pokopom i, uz manje iznimke, ujednačene orijentacije u pravcu JI- SZ. Cela I, sklop sastavljen od grobova i arhitekture, prvi je takav istražen oblik u liburnskoj kulturi; jer, na drugim rimskim, odnosno, liburnskim nekropolama, sa sličnim grobnim ograđenim

prostorima, npr. u *Iaderu* (sl. 42b, 43/1), nije tako očit vertikalni liburnsko-rimski odnos. Još se ne zna koliko je cela I ogledni uzorak cijele liburnske, odnosno rimske nekropole, jer u svim njezinim rimskim parcelama, pogotovo onim udaljenijim od naselja, nisu morali biti i stariji, liburnski grobovi.

Mada je tijekom vremena dosta oštećena, u celi su, dakle, jasno razgraničene dvije osnovne faze gradnje: liburnska, iz željeznog doba, i rimska. Rimskoj fazi, koju je još teško vremenski točno definirati, pripadaju ograđeni zidovi cele (sl. 20-21) u „rimskoj“ tehnici (deb. 60-65 cm), visoki oko 1 m, zatim četvrtasti postament (2,73 X 2,55) (sl. 38), spaljeni pokopi u keramičkoj žari (sl. 22/6) i pokretni spomenici: ulomci ukrašenih i neukrašenih kamenih nadgrobničkih spomenika (sl. 40), sitni artefakti, te sivkasti sloj s pepelom i većom količinom životinjskih kostiju između postamenta i SI zida cele, gdje su se vjerojatno obavljali funerarni rimski obredi. Zidovi i četvrtasti postament su građeni od slabo obrađenog kamena s žbukom; uz SI zid bili su koncentrirani svi spaljeni pokopi⁵⁰. Ne može se, međutim, zaključiti koji grob je četvrtasti postament (edikula?) označavao, vjerojatno neki nesačuvan i spaljen. Postament (sl. 20-21, 30) je sigurno bio nadograđen doradenijim arhitektonskim elementima; upravo oko njega nađeno je, uz ostatke reljefno ukrašenih kamenih spomenika (sl. 40/1), dosta vrlo velikih ulomaka klesanih kvaderna (baza spomenika?) (sl.40/2). Dio cele s ostacima rimskog *monumentuma* (sl. 20) glavni je sadržaj ovog dijela rimske parcele; on je i izvorno u njoj dominirao. Ali, oko njega su se ipak sačuvali i izvorni, cjeloviti liburnski grobni isječki, no i znatno oštećeni liburnski pokopi. Ovaj horizontalno-vertikalni prostorni odnos liburnskog i rimskog elementa u funerarnome kontekstu, glavna je arheološka vrijednost cele I.

⁴⁵ BATOVIĆ, 1990, sl. 27/2

⁴⁶ CHAPMAN - SHIEL - BATOVIĆ, 1996, 124, sl. 94

⁴⁷ KUKOČ, 2005, 307-309; KUKOČ-BATOVIĆ, 2006, 65-72; KUKOČ-ČELHAR, 2010, 34-42

⁴⁸ CHAPMAN - SHIEL - BATOVIĆ, 1996, 124, sl. 94 Terenskim rekognosciranjem 1983-1986. godine primijećena je određena razlika u orijentaciji između grobnih parcela najbližih nadinskoj Gradini i onih od Gradine najudaljenijih. Radi se o određenom skretanju prema sjeveru, u dužini oko 300 m najmlađeg (?) dijela rimske nadinske nekropole.

⁴⁹ „Cela I“ ovdje je sinonim za arheološki iskop dimenzija jedne rimske nadinske grobne parcele.

⁵⁰ I uz spaljeni grob 10, u razini dna urne, sačuvalo se tanki sloj pepela i gareži na površini od 10 X 15 cm.

24. Nadin, Gradina (Nedinum), s gradinskim naseljima raspoređenim, prema jugoistoku, uz auto-cestu: Vinac, Čauševica, Kutlovića gradina (Google Earth, 2010.)

Konkretno, u sjeverozapadnom dijelu cele I, zbog znatno slabije intervencije u rimsko doba, dobro je sačuvana predrimaska, liburnska planimetrija (sl. 20). Radi se o liburnskom ograđivanju prostora oko jednog ili više grobova; prostori se dodiruju i naslanjaju jedan na drugog, te povezuju u svojevrsne horizontalne nizove, od kojih se naziru tri, najjasnije onaj srednji s grobovima 18, 11, 5, 12, 13. Zbijenost grobova, pri čemu se jedan ograđen prostor, odnosno, grob sa svojom arhitekturom, naslanja na drugi, pojačava dojam uređenosti, štoviše stanovite planiranosti liburnske nekropole iz željeznog doba. Tome pridonosi i prilično ujednačena orijentacija liburnske grobne arhitekture, odnosno, umrlih. Najsčačuvanija izvorna liburnska situacija u celi odnosi se na „srednji“ pojas grobova (15, 12, 13, 11, 18, 5 djelomično i 20). No, i tu su, gotovo uz sam SI zid, bili „ubačeni“ najmlađi pokopi, oni rimski spaljeni (gr. 10, 18a; sl. 20). U južnom pak dijelu cele, iza ostatka rimskog postamenta (sl. 20-21, 38-39), također se naslućuje pojas pravilnijeg nizanja liburnskih grobova (14, 16, 17, 19). Ali, ograđivanje i izvanjsko označavanje masivnim kamenjem ovih grobova, koji su i izvorno u prostoru bili dosta zbijeni, nije se sačuvalo.

Liburnsko ograđivanje veće ili manje grobne parcele, uglavnom s jednim grobom, izvodilo se vrstom obzida, izvedenog u „tehnič“ kombiniranja okomito postavljenog i horizontalno poslaganog četvrtastog kamenja različitih veličina, često vrlo masivnog, uvijek bez vezivnog tkiva. Ograđivanje grobova je bilo istovremeno s njihovom gradnjom. Iako je kamenje neobrađeno, ono je ponekad bilo oštro i precizno lomljeno. Ovo arhitek-

tonsko isticanje mjesta pokopa nije strano liburnskoj kulturi, ali upravo u Nadinu ima stanovite monumentalne naglaske, koji podsjećaju, između ostalog, na neke formalno srodne istarske pojave iz brončanog (Vrčin)⁵¹ i željeznog doba (Gradina iznad Limskog kanala⁵²; Nezakcij, zona IV; Kaštel kod Buja⁵³).

Ogradna konstrukcija najuočljivija je oko gr. 5 (sl. 20, 22/5). Samo jednom (sl. 20, 23) ograđeno je više liburnskih grobova, konkretno, grobovi 12 i 13; položeni su jedan pored drugoga. Ograđeni prostor (5 X 3 m) oko grobova 12 i 13 (sl. 23/1) prostire se nad stepeničasto profiliranom matičnom stijenom. Gr. 13, sa sačuvanom škrinjom i prilozima, neznatno je podvučen pod JZ zid; pokojnik je ležao na poravnatoj matičnoj stijeni. Ovaj detalj, no i štošta drugo, govori da su liburnska i rimska nekropola, posebno liburnska grobna arhitektura, bili jasno određeni prirodnim krajolikom. U nadinskom se kraju, iz vapnenačkih zaravnjenih stijena, u graditeljske svrhe (nekropola, bedemi: sl. 18; kuće) dugotrajno vadio kamen (slojnice) koji se lako i pravilno lomi. Nejasno je, međutim, koliko se ovo liburnsko ograđivanje izvorno uopće vidjelo izvana i kako su tekle grobljanske saobraćajnice između liburnskih grobova, ali i oko rimskih ograđenih parcela. Osim dvaju spaljenih rimskih, svi pokopi u celi su liburnski. Svi spaljeni pokopi (gr. 7, 10, 18a) imali su grobnu žaru. I dok je ona u gr. 7 bila grube/domaće fature i bez priloga, pa se ne može vremenski odrediti, gr. 10 je tipičan rimski pokop, s keramičkom žarom s poklopcem, kružno ograđenom nizom nepravilnog kamenja (sl. 22/6),⁵⁴ poput mnogih iz 1-2. st. pr. Kr. na rimskoj nekropoli *Iadera*.

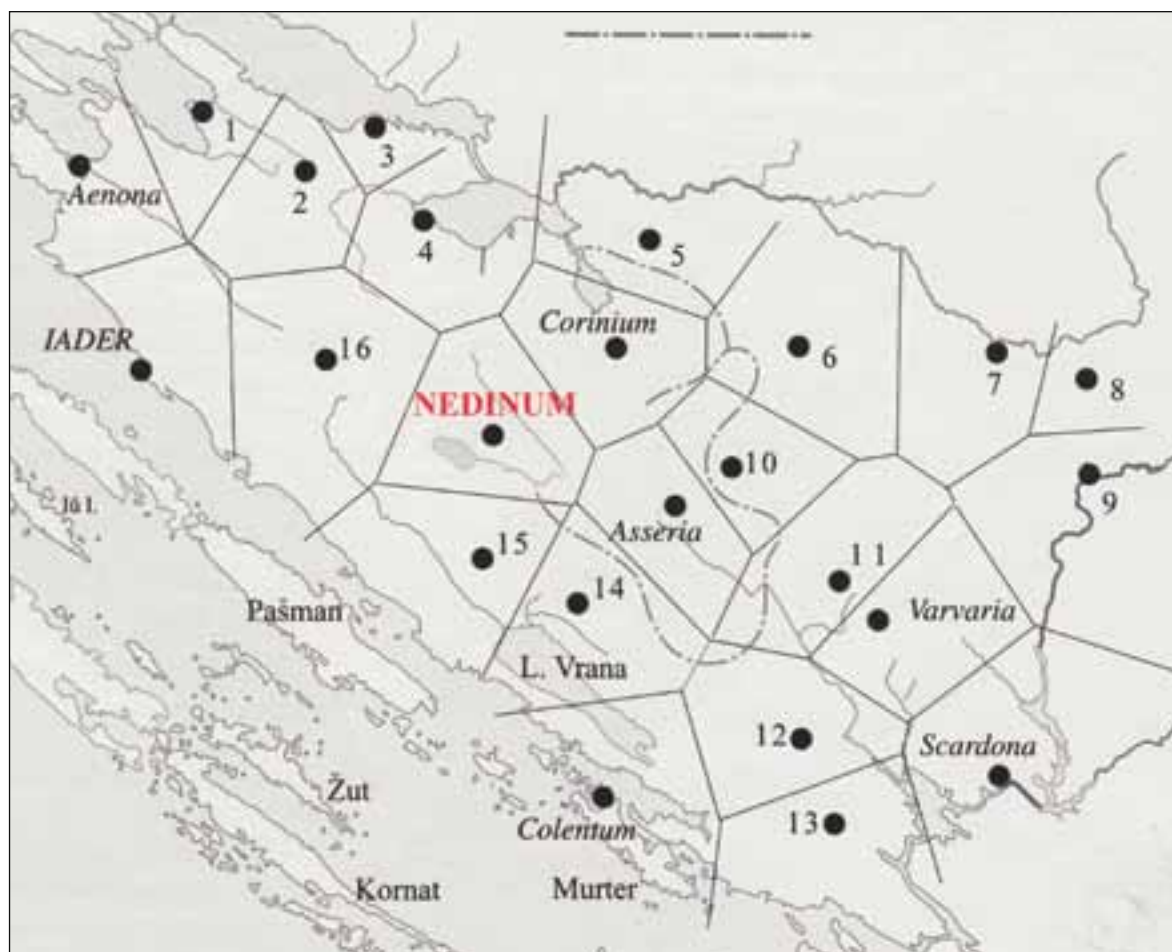
⁵¹ BURŠIĆ-MATIJAŠIĆ, 1989, sl. 4 (sa starijom literaturom).

⁵² MLADIN, 1969, prilog I; MIHOVILIĆ, 1972, 8, 43; MIHOVILIĆ-TERŽAN-HANSEL-MATOŠEVIĆ-BEKER, 2002, 33

⁵³ MIHOVILIĆ 2001, 31, 33 Kod navedenih histarskih nekropola iz brončanog i željeznog doba radi se o svojevrsnim grobnim parcelama sa zidovima koji ograđuju više spaljenih pokopa.

⁵⁴ Između urne i ogradnog kamenja nađena je lucerna s pečatom OCTAVI (kraj 1. i 2. st. n. Kr.). Među materijalom iz rimskog razdoblja, razbacanim po cijeloj celi (stakleni artefakti, kameni spomenici, keramika, novčići: as Agripe i Domitijana), nađena je i lucerna CASII.

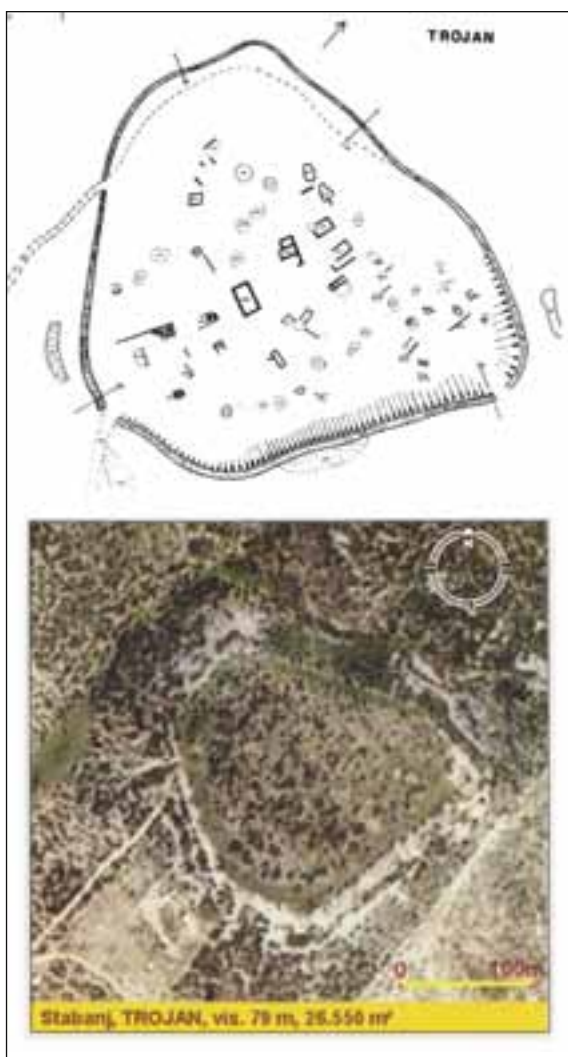

25. a) Prostor liburnskih utvrđenih naselja-središta u zadnjim stoljećima liburnske kulture (prema ČAČE, 2006.); b) Pretpostavljeni prostor Nedinuma-teritorijalne liburnske općine (civitas)

26. Gradina Trojan, Stabanj (Blandona?): 1) Tlocrt (prema CHAPMAN-SHIEL-BATOVIĆ, 1996.); 2) Foto: prema Google Earth, 2010.

U celi I ima nekoliko dobro poznatih tipova liburnske grobne arhitekture. Najčešća je škrinja (sa zgrčenim pokojnikom, sastavljena od okomito postavljenih prirodnih ploča (sl. 22/5) prosječne deb. oko 5-6 cm (gr. 4, 5, 6, 9, 14, 16, 17, 19, 20). Gr. 20, u samom kutu cele (sl. 22/3-4) na koji su nalegli rimski zidovi, na vrhu kamene škrinje izvorno je bio kružno označen kamenjem; time nasocira na običaj označavanja grobova krugom neobrađenog kamena na liburnskojh nekropoli podno Gradine u Dragišiću⁵⁵ i u Ninu⁵⁶.

Drugi, dobro poznat tip liburnske grobne arhitekture od neobrađenog kamena (sl. 22/1-2), nađen u celi I, također prati „zgrčence“. Ovdje su inače malobrojni ispruženi pokojnici: grobovi 8, 18, uz zidove cele (sl. 20), bez izrazitije su arhitekture. Iako u helenizmu ispruženi položaj umrloga postaje češći, i kroz željeznog doba on nije Liburnima nepoznat (humak 13 iz Nadina⁵⁷: sl. 44), osobito na samom jugu Liburnije (Dragišić, s dominacijom ispruženih mrtvih⁵⁸); zato ga nije neophodno izvoditi iz japodskog utjecaja, osim (možda) u nekim sjevernojadranskim liburnskim slučajevima.

Premda u celi I prevladava pokretna građa od 5/4. st. pr. Kr. do rimskog razdoblja, u njoj nisu otkriveni helenistički ukopi poput obiteljskih grobnica 1 i 2 iz Nadina, s ispruženim pokojnicima, istraženih 1968. godine (sl. 27)⁵⁹; možda je to bio devastiran gr. 3 (sl. 20)⁶⁰. Međutim, takvi grobovi naziru se na više mjesta na

27. Nadin, helenističke gronice 1 i 2, te rimski spaljeni pokopi podno Gradine (Nedinum) (izrada karte: I. ČONDIĆ, 2009.)

⁵⁵ BRUSIĆ, 2000, 6, sl. I XI

⁵⁶ BRUSIĆ, 2002, 217, sl. 7

⁵⁷ KUKOČ, 2009, 24, sl. 11

⁵⁸ BRUSIĆ, 2000, 1, 12-13

⁵⁹ BATOVIĆ, 1990, 115, 124, sl. 31-34

⁶⁰ Iako je u iskopanjima 2005., 2009.

god. na mjestu uništenog gr. 3 i u njegovoj neposrednoj blizini nađeno dosta ljudskih kostiju i arheološke, mahom helenističke građe, koja je tipološki srodna građi iz nadinskih grobnica. 1 i 2, ostaci pokojnika i arhitekture koji bi pripadali grobu 3 nisu ustanovljeni.

28. Nadin, helenistička grobnica 1, izbor predmeta, Arheološki muzej u Zadru (Snimio: I. ČONDIĆ, 2007.)

površini nadinske nekropole (npr. uz južnu stranu zida Križove glavice: sl. 14/1, i drugdje). U njihovoj blizini nađeni su i pojedini spaljeni rimski grobovi. (sl. 27). Uz sakupljenu građu iz devastiranih grobova iz Ljupča, te grobove s Mrdakovice (sl. 37) i nekih iz Dragišića⁶¹ (sl. 36), nadinska grobnica 1 (190 X 125 X 90-95 cm) (sl. 35/1) i grobnica 2 (dosta oštećena), i danas su sinonim za monumentalnost helenističkog i ranorimskog pokopa i pratećih društvenih promjena kod Liburna od 4-1. st. pr. Kr.

Najčešći prilozi u tim nadinskim grobnicama (sl. 28) metalne su izrađevine (nakit), zatim keramičke posude, s očitom prevagom onih uvezenih, ili domaćih, no proizvedenih prema izvanjskim uzorima. Grobnice, bez sačuvanih poklopnica, rađene su od neznatno ili pak relativno dobro klesanih masivnih kamenih ploča od vapnenca (deb. 20-45 cm), postavljenih okomito i vodoravno oko pokojnika⁶² (sl. 35/1). U grobnici 1 i 2, kao i u samoj celi, te u brojnim onovremenim liburnskim i jadranskim pokopima, od uvezene keramike prevladava *gnathia* - vrsta (sl. 28, 31-33): uz krater i skifose, najčešći oblici su vrčevi, tanjuri, zdjelice, čaše. Od uvezene i lokalno proizvedene keramike s reljefnim ukrasom⁶³ iz zadnjih stoljeća pr. Kr. 3/2. - 1. st. p. K., koja je također česta na istočnom Jadranu, osobito kod Liburna, (sl. 36) najviše na Velikoj Mrdakovici (sl. 37/2), najbroj-

niji je zvonoliki krater, kako u helenističkim nadinskim grobnica 1 i 2 (sl. 35/2), tako i u nadinskoj celi I. Ostaje, međutim, problem funkcije ove keramike u grobnom prostoru, budući da su krateri i ostale „reljefne“ posude (čaše), ali i recipijenti nekih drugih, istovremenih keramičkih vrsti, nalaženi u ulomcima⁶⁴. Je su li oni ostatak funerarnog obreda razbijanja posuda u vezi sa štovanjem mrtvih i liburnskim shvaćanjem onostranosti, ili su grobni prilog koji tek označava/simbolizira ispijanje (banket) ili pak prolijevanje (libaciju) žrtvene tvari?

Nasuprot uvezenoj keramici (s reljefnim ukrasom: sl. 35/2, *gnathia* i druga južnoitalska) koja u većoj količini ne prati sve liburnske pokope iz ovog vremena, metalni prilozi poput ovih nadinskih (sl. 29-30a/1, 3-4), vrlo su uobičajeni u liburnskoj kulturi iz 4-1. st. pr. Kr.: konkretno, prstenje, pojasne kopče, (sl. 30a/3-4), pločasta fibula (sl. 29/7), zatim tipična liburnska inačica kasne certosoidne fibule s dugmetom na nozi (sl. 29/2), koja je proširena i na okolna područja (Japodi, Histri, Dolenjska)⁶⁵, zatim, za Liburne također tipična kasnocertosoidna fibula (4.-2. st. pr. Kr.) sa završetkom noge u obliku boce (sl. 29/3), poznata doduše, i drugdje (kod Japoda, Histra, u Sloveniji)⁶⁶, te srednjolatenska koja je u nadinskoj grobnici 1 najzastupljenija metalna izrađevina⁶⁷ (sl.29/4-5), zatim oblici kasnih (4/3. st. pr. Kr.) ranolatenskih fibula s kružnim (sl.29/1) ili pak vrp-

⁶¹ BRUSIĆ, 2000, 12-13, T XX

⁶² BATOVIĆ, 1990, T XXVI Na terenu je od dvaju istraženih grobnica još vidljiva samo grobnica 1 na položaju Ograda, oko 100 m zapadno od Gradine.

⁶³ Otkrivena je na desetak liburnskih nalazišta (Osor, Ljubač, Zadar, Dragišić, Nin, Aserija, Bribir, Radovin, i dr.), te na oko 15 nalazišta na ostalom prostoru istočnog Jadrana (Resnik, Vis, itd.), kao i u Italiji. BRUSIĆ, 1999, 7-10 O jadranskim proizvodnim središtima (factoria) reljefne keramike, kao što su Zadar, Resnik, Vis i drugi: BRUSIĆ, 1999, 10-11

⁶⁴ BRUSIĆ, 1985, 147-148

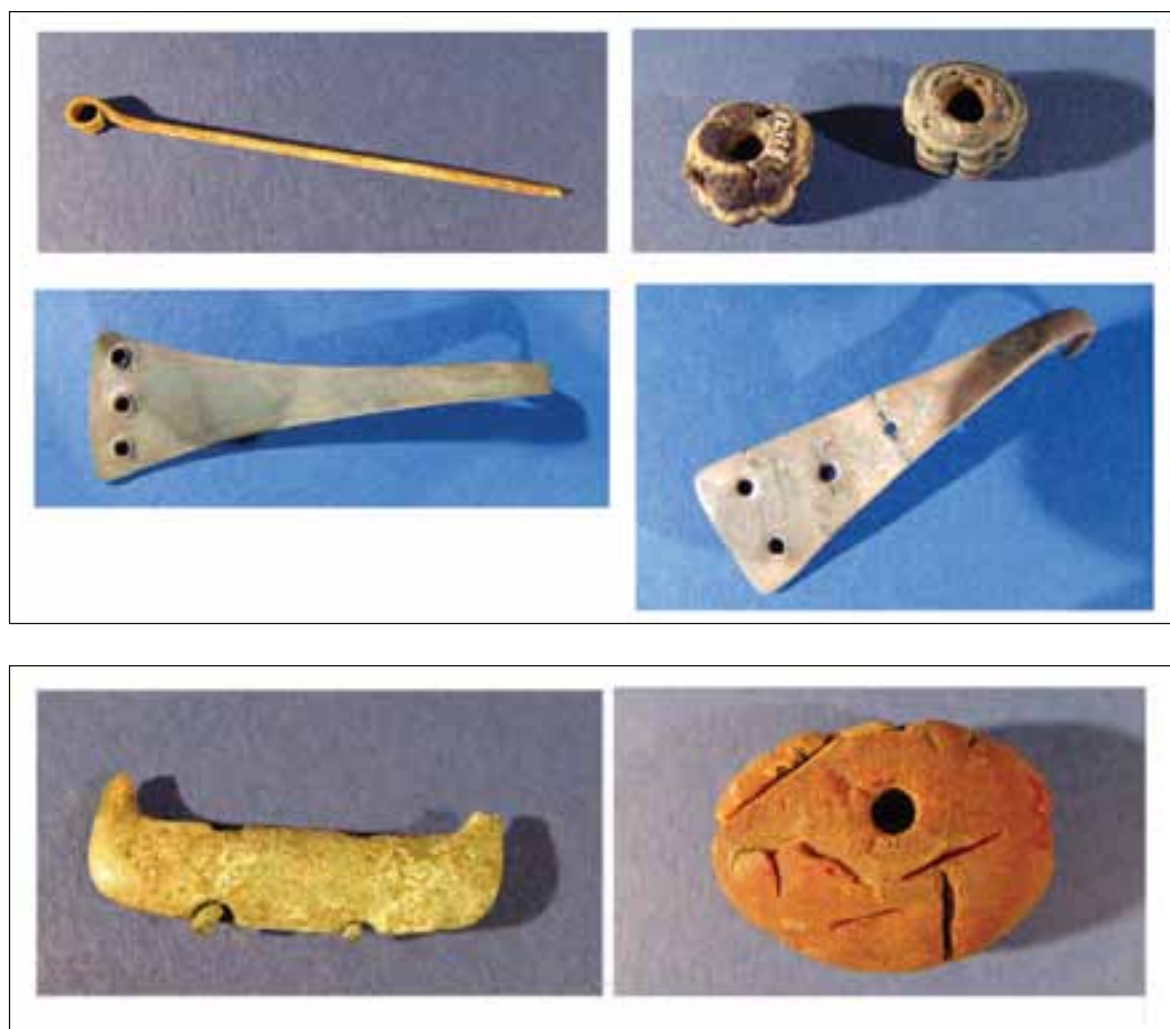
⁶⁵ BATOVIĆ, 1990, sl.32/2

⁶⁶ BATOVIĆ, 1990, sl.32/1

29. Nadin, helenistička grobnica
1, izbor nakita, Arheološki muzej
u Zadru
(Snimio: I. ČONDIĆ, 2007.)

30. Nadin, helenistička grobnica 1, izbor predmeta, Arheološki muzej u Zadru (Snimio: I. ČONDIĆ, 2007.)

častim presjekom luka⁶⁸, također dugotrajno omiljenih kod Liburna i, napokon, široko rasprostranjena, ali kod Liburna ne česta, kasnocertosoidna fibula (tip Jezerine) s rupom i malim diskom na nozi, negdje iz 2/1.st.pr. Kr.⁶⁹ (sl. 29/6).

Nasuprot novim keramičkim oblicima u liburnskom pokopu, u nadinskim helenističkim grobnicama, posebno u grobnici 1 (4.-1. st. pr. K.: sl.), odražava se, dakle, domaća komponenta u oblikovanju nakita, koja je, uz neke oblike fibula (sl. 29/1-7), potvrđena kasnim korištenjem jantara (sl. 30b/2), te oblikovanjem starog motiva „ptičje lađe“. Potpuno stiliziran mali privjesak (3,7 X 1,4 cm; inv.br.12504), zadnji je izdanak (sl. 30b/1) u bogatom liburnskom razvojnem nizu motiva „solarne lađe“, koji u vremenskom slijedu traje kroz cijelu liburnsku kulturu. Najautohtoniji element u nadinskim helenističkim pokopima ipak je mala domaća posuda (grobnica 1, 2: sl. 34) za libaciju, jasna oznaka vrlo starog liburnskog funerarnog obreda od samog početka liburnske zajednice.⁷⁰

Još je nepoznat prostorni odnos helenističkih nadinskih grobnica prema starijim, „klasičnim“ liburnskim pokopima u cjelini liburnskog nadinskog groblja. Nepoznato je koliko su ovi helenistički bili izdvojeni ili pak ukomponirani u starije tkivo liburnske nekropole u Nadinu, ali i na drugim liburnskim grobljima.. Od istovremenih, „standardnih“ liburnskih grobova, ovi monumetalni ne razlikuju se tipologijom priloga već njihovom količinom, tj. „bogatstvom“, ali i brojem sahranjenih pokojnika, dakako, uz stanovitu promjenu arhitekture. Kako nadinske grobnice 1 i 2 imaju višestruke pokope, ali bez osteološke analize, ipak je nepoznata točna količina priloga koja je izvorno priložena pojedinom pokojniku. Ostaje, dakako, i problem odnosa obredne helenističke funerarne procedure i one starije u liburnskom kultu mrtvih.

Iako su u celi I malobrojni spaljeni rimski pokopi, dosta arheološke građe (posude, lucerne; staklo: balzamarij i druge posudice; metalni artefakati; kameni spomenici: sl. 40), u grobovima i izvan njih, rimskog je tipa. Uz brojnu građu iz helenističkog razdoblja, tipičnu za

⁶⁷ BATOVIĆ, 1990, sl.32/5

⁶⁸ BATOVIĆ, 1990, sl.32/4

⁶⁹ BATOVIĆ, 1990, sl.32/3

⁷⁰ KUKOČ, 2007, 301

31. Nadin, helenistička grobnica 1, rekonstruirane posude gnathia vrste, Arheološki muzej u Zadru (Snimio: I. ČONDIC, 2007.)

zadnju fazu liburnske kulture iz 4 -1. st. pr. Kr.⁷¹, postoji i ona starija liburnska. Ali, u celi I za sada nisu brojni tipološko-vremenski indikativni prilozi u grobovima *in situ*. Pojavljuje se fibula pracertozoidnog tipa u dječjem gr. 11, nađena ispod pokojnikove glave; ista fibula u gr. 12 (sl. 23/2); kružna pojasna kopča s upisanim križem, te tordirana igla s kružnom pločicom na vrhu glave u gr. 13; fibula *a tre bottoni* s dugom nogom u dječjem gr. 15, ispod pokojnikove lubanje; igla s kuglastom glavom u dječjem gr. 5, položena također ispod lubanje. Javlja se i fibula sa zrnom jantara, zatim one ranolatenoidne

i srednjolatenске; također, toke, ogrlica od brončanog savijenog, zaobljenog lima s jednim zašiljenim krajem, relativno dosta artefakata od jantara (perle, privjesci), keramičke perle koje oponašaju (?) jantar, te staklene perle, helenističko prstenje, i drugo. Očito, za sada, nedostaju uvjerljivi dokazi za datiranje najstarijih pokopa u celi I u prva stoljeća liburnske kulture (9-8/7. st. pr.Kr.). Stoga, mogući rani početak liburnske nekropole na ravnome podno *Nedinuma* tek treba arheološki točnije dokumentirati iskapanjima šireg opsega. Neke pak grobne cjeline upotpunjuje prilaganje malog keramičkog recipijenta (šalice) domaće proizvodnje (gr 11, 12; sl.23/2), što povezuje liburnske najstarije i helenističke (Nadin. grobnica 1 i 2:sl. 34) obredne oblike u kultu pokojnika.

U interpretaciji nadinske nekropole s liburnskom i antičkom fazom pokapanja, neizbježan komparativan materijal za njezin liburnski aspekt su nekropole, poput Nina i Dragišića, ali i groblja grčkog i greciziranog protopovijesnog, osobito helenističkog svijeta na Jadranu.⁷² Nadinska liburnska nekropola podno Gradine u nekim vidovima podsjeća na onu iz Dragišića (sl. 4): ne samo kronologijom /tipologijom građe pretežito iz mlađeg željeznog doba (uglavnom od kraja 6. st. pr. Kr.⁷³), već i smještajem uz prometnicu koja vodi iz prapovijesnog naselja. Pokop podno gradine, odnosno, uz određenu prometnicu, bio je stari liburnski običaj koji se, međutim, u romaniziranom Nadinu (municipiju), manifestirao u monumentalnim i novim, rimskim oblicima, dakako znatno intenzivnije nego u Dragišiću koji, mada nekadašnje željeznodobno naselje –središte Liburna (sl.5), nije stekao status municipija. Najmlađi ukop na Dragišiću je grob 13 s incineracijom iz druge polovine 1. st. pr.Kr.⁷⁴ Dragišiću, prostorno vrlo bliska Velika Mrdakovica (sl. 2-3, 5), svojim bogatim spaljenim grobovima iz zadnjih decenija stare ere⁷⁵, za sada, možda najbolje oslikava utjecaj rimskog grobnog obreda u liburnskom kultu mrtvih izvan većih urbanih aglomeracija, kao što je *Iader* s već iskristaliziranom problematikom složenih liburnsko-rimskih odnosa na svojoj prostranoj nekropoli (sl. 42b, 43/1). Samo naselje Velika Mrdakovica (*Arauzona*?⁷⁶) primjer je manjeg liburnskog gradinskog naselja, liburnske općine koja, doduše, živi i u prvim stoljećima pod rimskom dominacijom, ali se, međutim, ne romanizira, već stagnira u procesu municipalizacije Liburnije⁷⁷, s nekropolom sa spaljenim mrtvima iz 1-2. st. n. Kr, ali i s bogatim prilozima u svojim helenističkim pokopima (sl. 37)⁷⁸, bliskima nadinskom helenističkom grobnom aspektu (sl. 27-28, 35).

⁷¹ BATOVIĆ, 1987, 351

⁷² LIPPOLIS, 1987, 139-154

⁷³ BRUSIĆ, 2000, 1

⁷⁴ BRUSIĆ, 2000, 12

⁷⁵ BRUSIĆ, 2000, 13

⁷⁶ ČAČE, 1990, 200, 204

⁷⁷ Možda je Scardona naslojila stare liburnske općine na Mrdakovici i Dragišiću. ČAČE, 2003, 29

⁷⁸ BRUSIĆ, 1985, 141-146;

32. Nadin, helenistička grobnica I, rekonstruirane uvezeno čaše i tanjuri, Arheološki muzej u Zadru (Snimio: I. ČONDIĆ, 2007.)

Kako pak rimska faza nekropole s Nadina pripada sferi antičkih, rimskih groblja „uz prometnice“, ona je na liburnskom prostoru i na Jadranu, u mnogim vidovima jasno usporediva s *Argyrumtumom* (sl. 43/2)⁷⁹, *Salonom*⁸⁰, načelno i s *Asserijom* (sl. 7/2), nadalje s *Iaderom* (sl. 42b, 43/1).⁸¹ Iskapanjem cele I, utvrđena je površina (14 X 6,8 m) jedne grobne rimske parcele *Nedinuma* (sl. 20).⁸² U njoj se na uskom prostoru susreću liburnski i rimski oblici označavanja i štovanja mjesta pokopa. Sudeći prema toj celi, rimska nadinska planirana nekropola, podignuta nad starim liburnskim grobljem, samo djelomično je negirala i uništila njegovu prostornu strukturu. Nedvojbeno „umrežena“ u sustav, veličinom i sadržajem sličnih (?) rimskih parcela, cela I bila je s tri strane (?) okružena drugim parcelama. To se ili jasno vidi po iskopanim produžecima zidova u njezinim kutovima, ili se nazire oko nje, na površini zemlje, gdje se mjestimično prate rimski ogradni zidovi susjednih grobnih parcela.⁸³ Tek arheološkim iskapanjima znat će se točan raspored grobnih parcela na cijeloj nekropoli, njihove površine, prolazi između pojedinih ili pak između skupina/nizova parcela, te detaljan odnos rimskog poštivanja, odnosno, negiranja zatečenog autohtonog stanja.

Na više mjesta na vrlo prostranoj jadestinskoj, tipično rimskoj planiranoj nekropoli, koja je također mjestimično bila podignuta nad željeznodobnim liburnskim

groblijem (sl. 41, 42a), uz rimske pokope otkriveni su ogradni zidovi grobnih parcela (sl. 42b, 43/1) i unutar njih poneki arhitektonski zidani spomenici (ostaci postolja monumentalnih edikula i mauzoleja?) i površine naboja od pjeskulje, vjerojatno tragovi grobljanskih saobraćajnica,⁸⁴ konkretno, na položajima: Benkovačka cesta,⁸⁵ Trgovački centar - I faza, 1989/90. godine,⁸⁶ Trgovački centar - II faza (2005./06. godine),⁸⁷ Ulica P. Svačića,⁸⁸ Ulica Zrinsko-frankopanska⁸⁹, Relja-Vrt.⁹⁰ Zidane jadestinske strukture-ostaci monumentalnih nadgrobničkih spomenika, tehnike gradnje, kao i sam spaljeni pokop u keramičkoj urni ograđenoj kamenjem,⁹¹ jasno su usporedivi s prvim podacima iz rimske faze s nadinskog groblja (sl. 22/6).

I izvan sfere mrtvih, *Nedinum* je sa svojim spomenicima iz rimskog doba: (kult Latre, koja postaje *Augusta*⁹²; različiti onomastički ostaci), odavna uočen kao nalazište posebno pogodno za proučavanje autohtono/liburnsko-rimskog odnosa tijekom romanizacije. U kontekstu liburnsko-rimskih religijskih i društvenih prožimanja temeljni su natpisi (zavjetni žrtvenici) koji govore o štovanju Latre- liburnske božice, u gradu *Nedinumu* (Gradina), središtu municipija, ali i u njegovom ageru, te u drugim liburnskim teritorijalnim općinama -*civitas*, kao što su *Corinium*, *Asserija* (sl. 25a), no i u samoj *Saloni*.⁹³ Najveće pak Latrino kultno mjesto u Liburniji, koja je bila ključna religijska božanska struktura

⁷⁹ Nekropola rimskog Starigrada prostirala se oko 500 m od gradskog bedema prema jugu, uz morsku obalu. Spaljeni pokopi u urni (keramičkoj, kamenoj, staklenoj) datiraju se od 1.- 3.st. n.Kr.; najstariji, negdje s kraja republikanskog doba, najbliži su naselju. Nekropola je bila planirana s obje strane ceste široke oko 4 m, sastavljena od grobnih parcela međusobno udaljenih oko 50 cm, koje su zidovima bile podijeljene na manje grobne prostore od 30-40 m². COLNAGO- ABRAMIĆ, 1909, 52-56. Za prapovijest šireg starigradskog kraja i ulogu naselja na Velikoj i Maloj gradini („Sv. Trojica“): DUBOLNIĆ, 2006, 1-55

⁸⁰ CAMBI, 1987, 273, sl. 88-89; MILETIĆ, 2002, 377-380

⁸¹ Stanovite naznake o Ninu i Rabu u kontekstu rimskih planiranih i monumentalnih nekropola: CAMBI, 1987, 227, bilj.167

⁸² KUKOČ, 2009, 41, sl. 31; KUKOČ-ČELHAR, 2010, 34-42

⁸³ Jedino još prema jugu, u pravcu Gradine, nisu uočeni tragovi druge cele; jer, istočni kut cele I oštetao je suhozid (šir. 120 cm), naknadno podignut, vremenski neodređen.

⁸⁴ PEROVIĆ-FADIĆ, 2009, 55, 57, 126-128, sl. 3, 6

⁸⁵ NEDVED, 1980, 341-355

⁸⁶ GLUŠČEVIĆ, 2001, 217-222; 2002, 381-384; 2005, 1-424

⁸⁷ FADIĆ, 2007a, 347-349

⁸⁸ GLUŠČEVIĆ, 2001, 217-222; 2002, 381-384; 2005, 1-424

⁸⁹ FADIĆ, 2007b, 235-353; PEROVIĆ-FADIĆ, 2009, sl. 6

⁹⁰ FADIĆ, 2007, 350-52

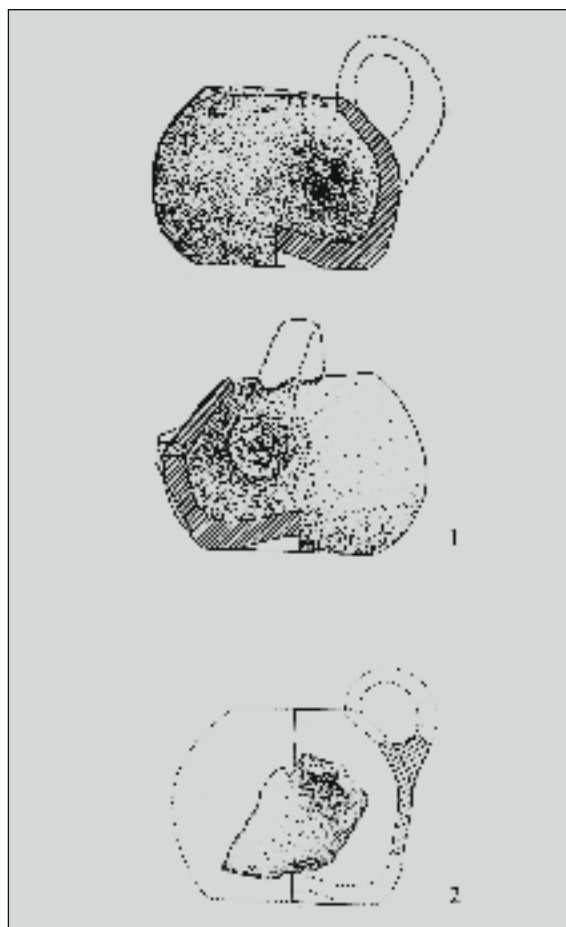
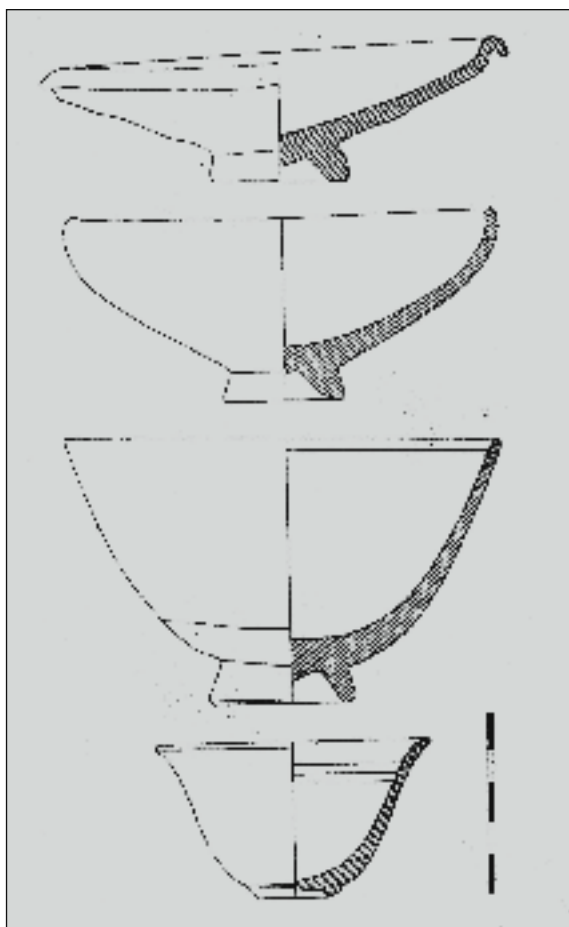
⁹¹ PEROVIĆ-FADIĆ, 2009, 51-52

⁹² MEDINI, 1984, 223-243

⁹³ MEDINI, 1984, 225

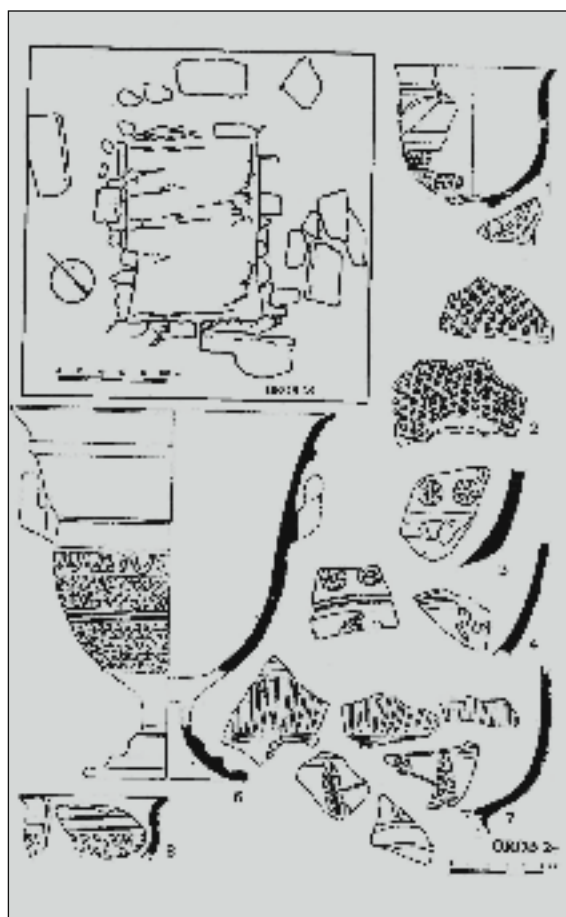
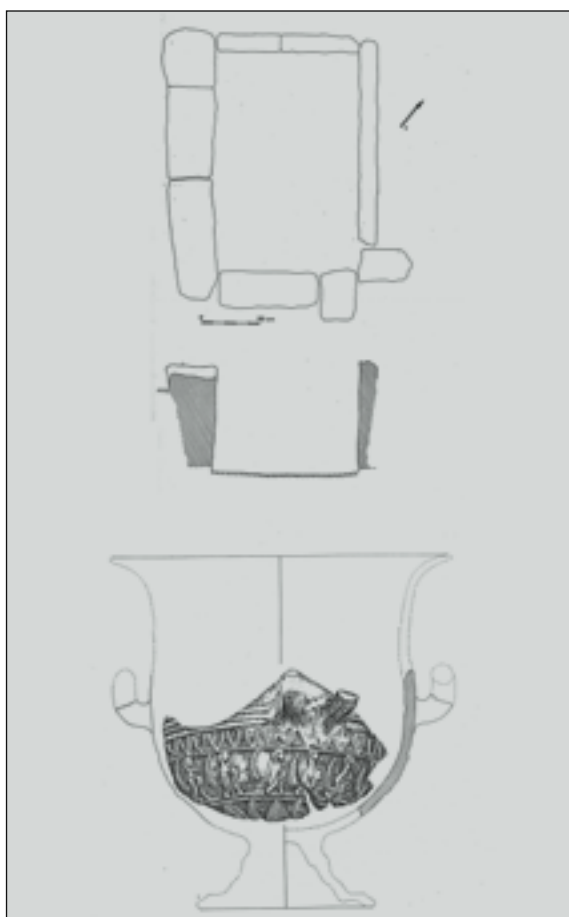
33. Nadin, helenistička grobnica 1, rekonstruirane uvezene čaše i tanjuri, Arheološki muzej u Zadru (prema BATOVIĆ, 1990.)

34. Nadin, domaća keramika iz helenističkih grobnica 1 i 2 (prema BATOVIĆ, 1990.)

35. Nadin; 1) grobnica 1; 2) krater s reljefnim ukrasom iz grobnice 2 (prema BATOVIĆ, 1990.)

36. Gradina kod Dragišića, grob 24 (prema BRUSIĆ, 2000.)

37. Velika Mrdakovica, nekropola: 1) zidana grobnica; 2) idealna rekonstrukcija kratera s reljefnim ukrasom iz groba G-1 (prema PODRUG, 2008.)

38. Nadin, pogled na JI dio cele I: rimski zidani postament i, u prvom planu, ostaci liburnskih grobova (prema KUKOČ, 2009.)

39. Nadin, jugoistočni dio cele I s ostacima liburnskih grobova, pogled s istoka (snimila: S. KUKOČ, 2009.)

autohtonog stanovništva *Nedinuma*, trebalo bi biti ono u nadinskom ageru, nedje između Škabrnje i Prkosa, gdje je svetište u obliku rimskog hrama, kao munificenciju podigao Liburn gentilnog imena *Turranius*, pripadnik municipalne aristokracije u 1. st. n. Kr.⁹⁴ U susjednoj pak *Asseriji*, slično kao i u *Iaderu*, za sada je aheološki slabije nego u Nadinu poznata i kroz povijest sačuvana autohtona komponenta, bitna u shvaćanju romanizacije; posebno je vidljiv nedostatak aserijatskih liburnskih oblika iz starijih faza željeznog doba, koje očito tek treba otkriti.

I na kraju, problem grobnih humaka, važan za shvaćanje svijeta Liburna i njihovog kulta mrtvih, s posebnim osvrtom upravo na nadinski kraj s istraženom većom skupinom humaka iz brončanog i željeznog doba. Humak 13 (sl. 12-13, 44) iz starijeg željeznog doba (sa

spaljenim pokojnicima) leži na samom podnožju *Nedinuma* i očito su se u njemu pokapali *Nedite* u prvim stoljećima I tis. pr. Kr. U drugim nadinskim humcima pokapalo se u kontinuitetu od starijih prapovijesnih razdoblja kroz željezno doba⁹⁵ (sl. 12-13, 16). U sjevernoj Dalmaciji, uz nadinsku,⁹⁶ naistraženija je skupina humaka oko Ljupča (sl. 45)⁹⁷ (položaj Stojići: iz rane faze liburnske zajednice⁹⁸; sl. 48; podno gradine Venac: sl. 46-47, isto s građom (i) iz ranih faza liburnske kulture), zatim (sl. 45) skupina humaka oko Podvršja (Jokina glavica-Krneza, sa spaljenim pokojnicima u urnama, sa samih početaka liburnske kulture⁹⁹: sl. 49; istovremeni (?) humak Matakova glavica¹⁰⁰: sl. 45, 50; brončanodobni /cetinski humak Mala glavica – Mataci: sl. 45, 51/1, uz gradinu Mali Šibenik iz brončanog doba,¹⁰¹ brončanodobni humak Duševića glavica¹⁰²: sl. 45, 51/2,

⁹⁴ MEDINI, 1984, 226, 231

⁹⁵ BATOVIĆ-ČONDIĆ, 2005 74-91; KUKOČ, 2009, 13-38

⁹⁶ BATOVIĆ, 1990, sl. 31-35; KUKOČ-BATOVIĆ, 2005, 58-63; 2006, 65-72; BATOVIĆ-ČONDIĆ, 2005, 74-91; KUKOČ, 2009, 30-56

⁹⁷ BATOVIĆ-KUKOČ, 1988, 7-8

⁹⁸ VUJEVIĆ, 2011

⁹⁹ GUSAR, 2009, 169; MARIJANOVIĆ, 2011; KUKOČ, 2010, 95-111

¹⁰⁰ GUSAR-VUJEVIĆ, 2010, 339

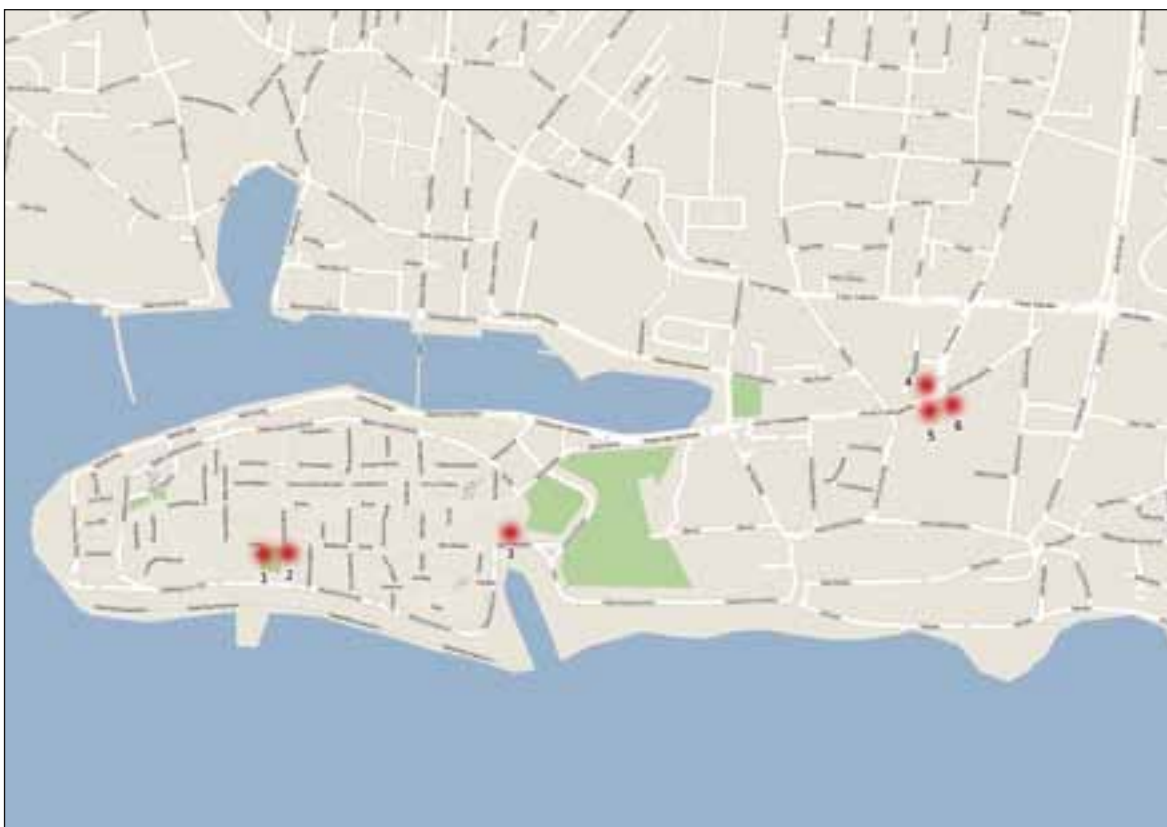
¹⁰¹ BATOVIĆ-KUKOČ, 1988, 5-64

¹⁰² GUSAR-VUJEVIĆ, 2011

40. Nadin, cela I: 1) ulomak kame-
nog ukrašenog spomenika (snimila:
M. ČELHAR, 2009.); 2) Monu-
mentalni ostaci rimskih kamenih
spomenika
(snimila: S. KUKOČ, 2009.)

41. Zadar: položaji liburnskih
grobova: 1) Forum-rimska bazilika;
2) Forum-ispod rimskog karda
-“šetnica”; 3) Rimski bedem (Porta
media); 4) Relja-Trgovački centar,
I; 5) Relja-Vrt; 6) Relja-Lignum

52/1-3) i napokon, skupina humaka na širem ninskom području, uključujući i one oko Zatona ninskog¹⁰³ (sl. 53), te istraženi zemljani humak u Škornici-Privlaka (sl. 52/4-5).¹⁰⁴

U ovim velikim skupinama često se „miješaju“ humci, ali i pokopi u njima, iz brončanog i željeznog doba, uglavnom s neustanovljenim odnosom prema određenoj prapovijesnoj naseobini koje, gotovo u pravilu, nisu šire iskapanne. Ako se izuzme spaljivanje pokojnika kroz brončano doba u sjevernoj Dalmaciji, novootkrivene pojave spaljivanja mrtvih u starije željezno doba u Liburniji bile su pod humcima¹⁰⁵ (sl. 44, 49).

I nadalje, dakle, nedostaju odgovori na gotovo sva ključna pitanja u vezi s ovim dugotrajnim tipom pokopa. Zašto se Liburni istovremeno pokapaju pod humcima i na grobljima na ravnome; je li razlika između ovih tipova pokopa formalna ili kvalitativna; koliko i kada je ona religijski, društveno (i srodničkim odnosima) uvjetovana? Humak, kao izrazito simbolična forma, koja prvenstveno živi u prostoru (vremenu), nosi i religijske i društvene „poruke“. Nejasan je, međutim, međudnos religijskog i društvenog u tim liburnskim „porukama.“

Na jednom novoiskopanom isječku, inače dosta oštećene prostrane liburnske nekropole podno gradine

¹⁰³ BATOVIĆ, 1983, 31- f32; 1984, 15-17

¹⁰⁴ MARIJANOVIĆ, 2007, 342-345

¹⁰⁵ KUKOČ, 2010, 99-111, sl 1

42. a) Zadar, Relja-Vrt: liburnski grob 52 (iskapanja: I. Fadić, 2005.);
b) Zadar, Relja-Vrt: rimske grobne parcele (iskapanja I. Fadić, 2005.)

43. Planovi rimskih grobnih parcela: 1) Zadar, Vrt-Relja, geodetski snimak (prema FADIĆ, 2007c); 2) Starigrad (prema ABRAMIĆ-COLNAGO, 1909; SUIĆ 1976.)

Venac u Ljupču¹⁰⁶ (sl. 45-47) nazire se izravni prostorni, horizontalni, ali i vremenski dodir liburnskih grobova na ravnome i onih pod manjim humcima iz starijeg željeznog doba. A prema još oskudnim kronološkim podacima o liburnskom groblju na ravnome podno Gradine (*Nedinum*), preliminarno se zaključuje da ono otprilike počinje prestankom pokopa u nadinskim humcima, konkretno, u humku 13 (sl. 44), koji je i najbliži Gradini (*Nedinum*, s pokopima iz starijeg željeznog doba. No, odnos humak - groblje na ravnome - naselje,

u *Nedinumu*, ali i drugdje u Liburniji još treba sustavnije istražiti.

I nadalje ostaje nepoznato tko je, pokopan i štovan pod humkom, u samoj blizini ili znatno podalje od naselja, „vladao“ liburnskim prostorom. Sve gomile očito nisu bile društveno-religijski jednakovrijedne u funernom i nasebinskom sustavu. Humci, kao najkonzervativnija forma liburnskog kulta pokojnika (i pretka), određeni prirodnim i kulturnim okolišem, izravno, moćno i dugotrajno oblikovali su prošli, prirodni i kulturni krajolik sjeverne Dalmacije.

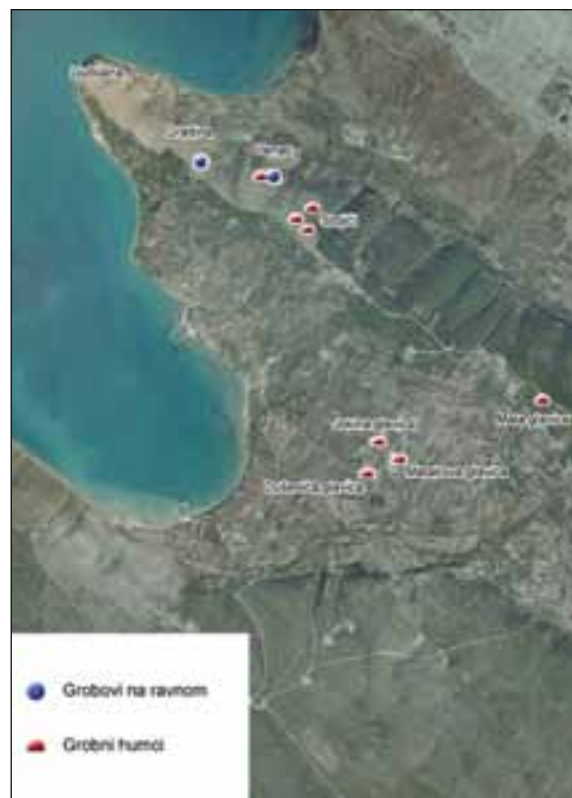
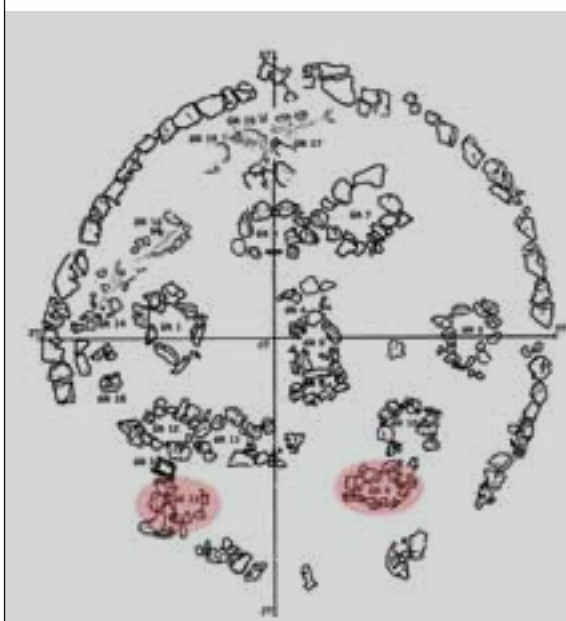
¹⁰⁶ Usp. bilj. 12

44. Nadin, liburnski humak 13
(prema KUKOČ, 2009.)

45. Karta istraženih humaka i
grobova na ravnome u Ljupču i
Podvršju

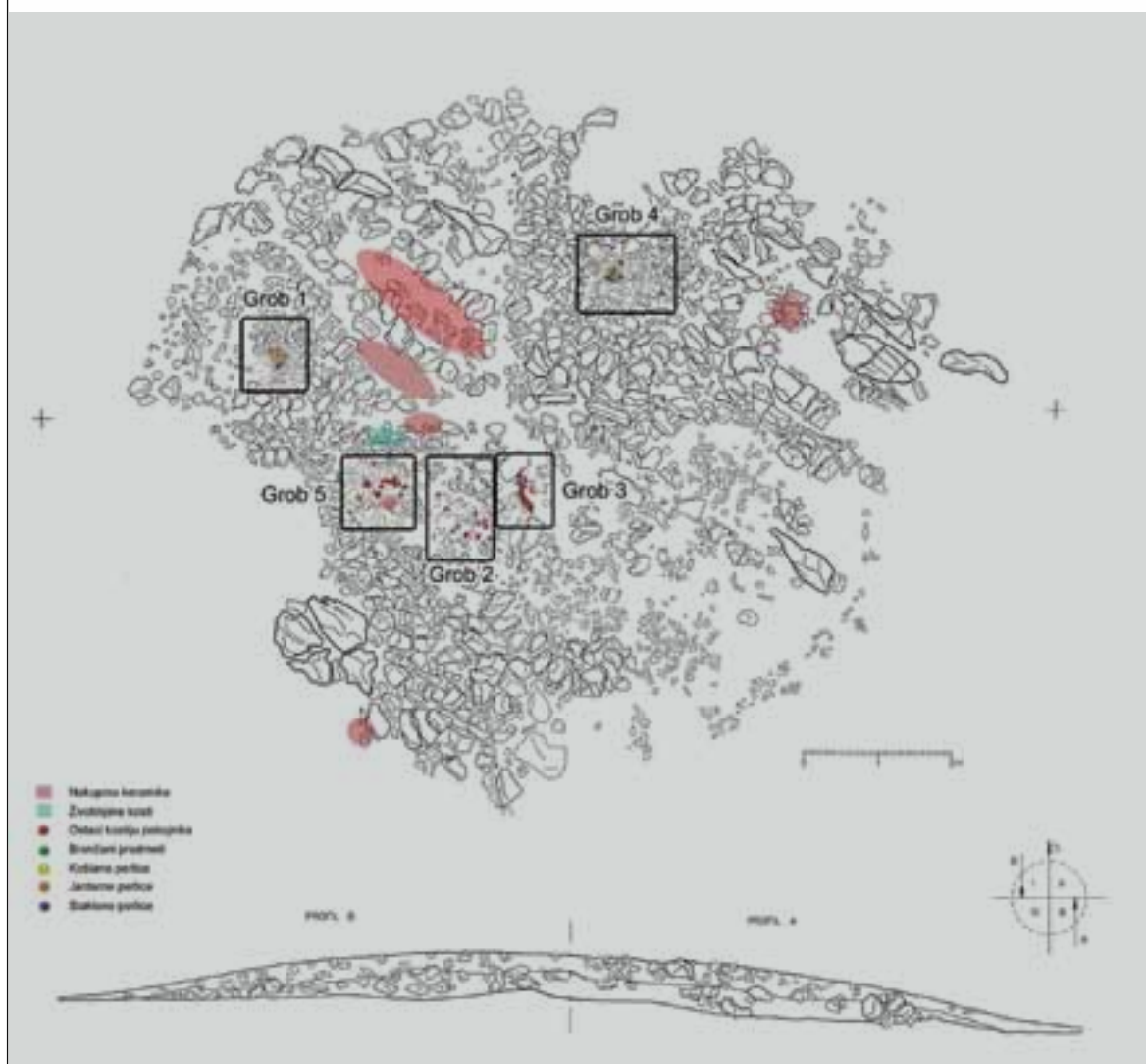
46. Ljubač, gradina Venac: 1)
položaj istraženog dijela liburn-
skog groblja (snimka iz zraka); 2)
liburnski grobovi na nekropoli
(istraživanja 2010., B. Marijanović)

47. Ljubač, liburnski grobni humak
podno gradine Venac
(istraživanja 2010., B. Marijanović)

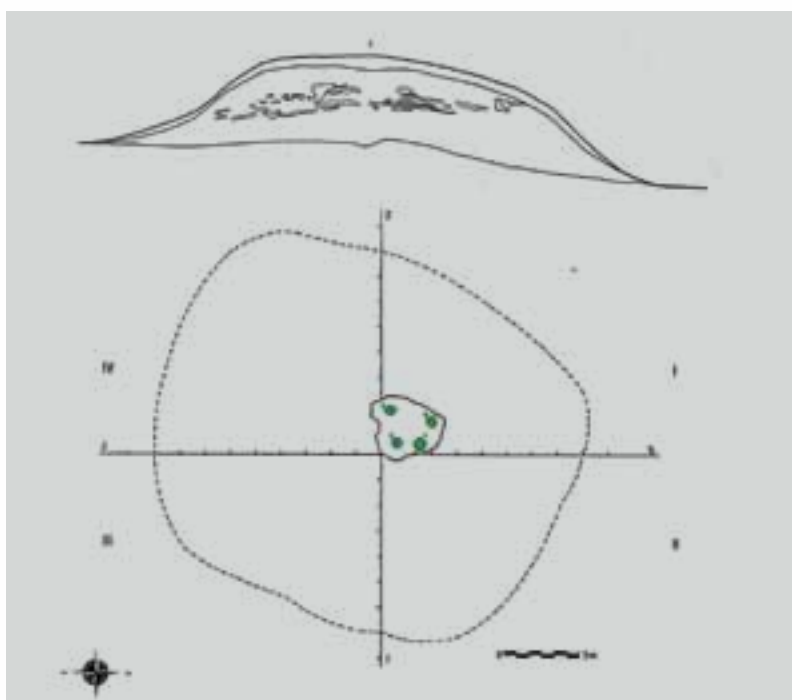

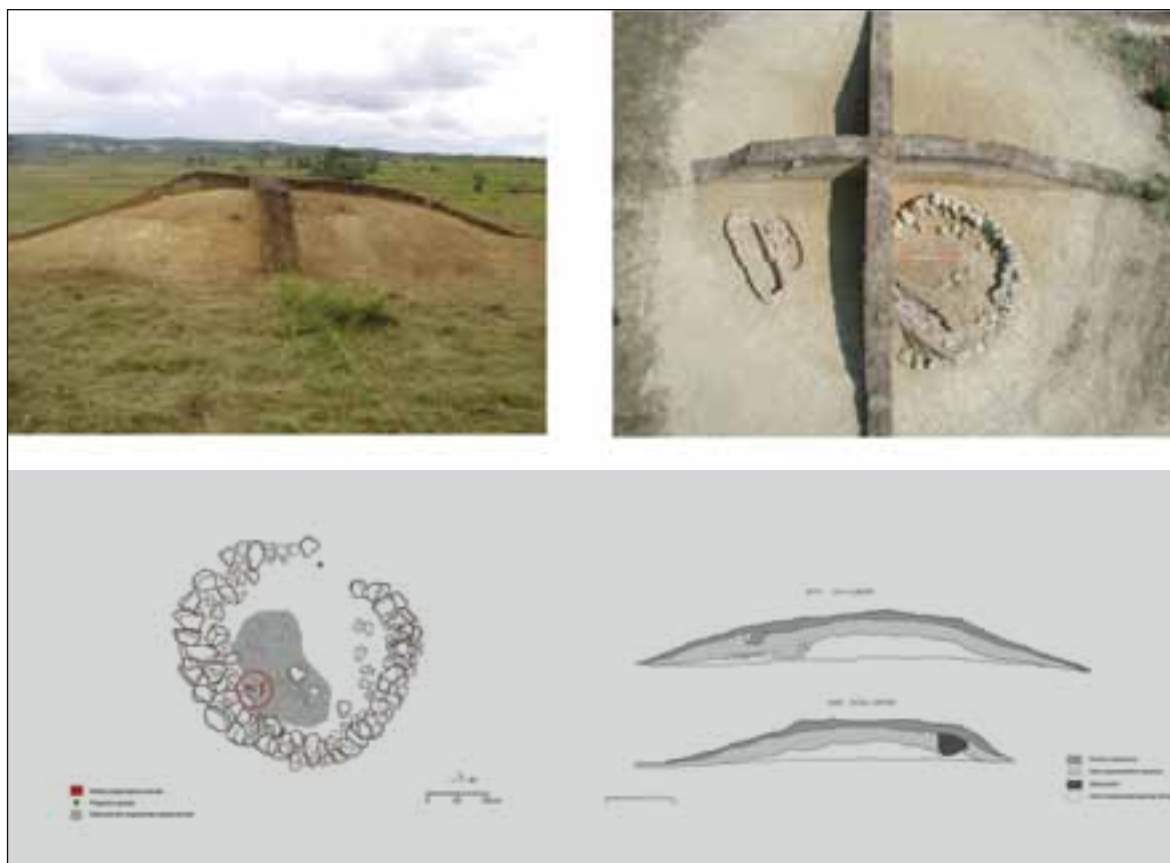
48. Ljubač, Stojići, liburnski humak 1
(prema VUJEVIĆ, 2011.)

49. Jokina glavica-Krneza, Podvršje,
liburnski humak sa spaljenim
pokojnicima
(prema MARIJANOVIĆ, 2011.)

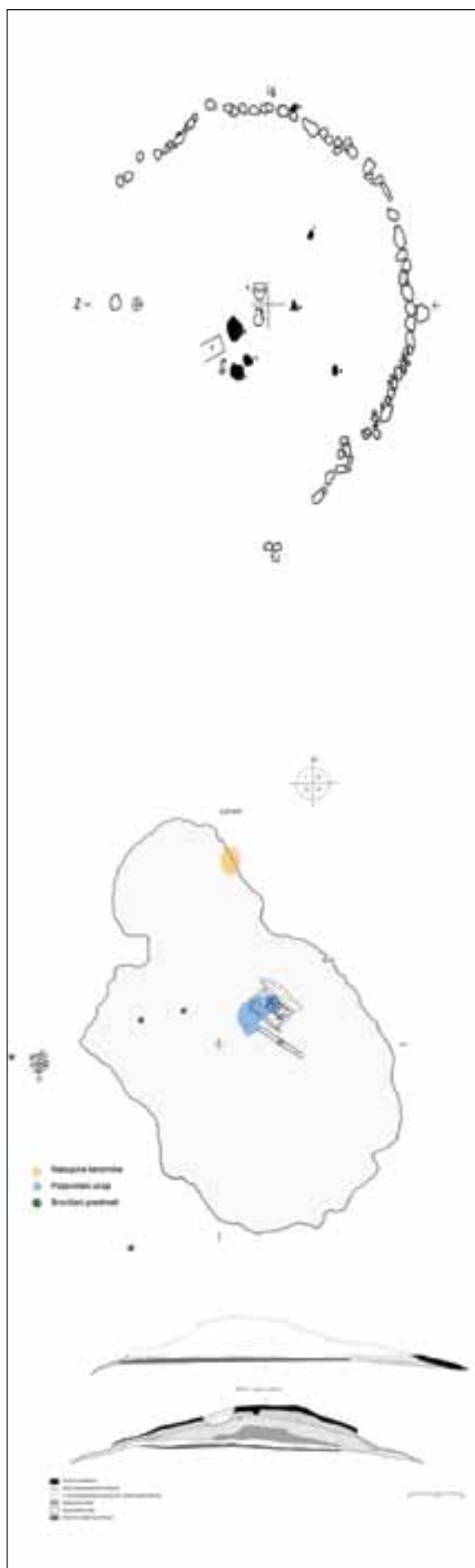
50. Podvršje, Matakova glavica, grobni humak (prema GUSAR-VUJEVIĆ, 2010.)

53. Karta istraženih humaka i grobova na ravnome od Privlake do okolice Nina i Zatona ninskog

1. Škornica, 2. Sv. Vid, 3. Nin, 4. Zaton, 5. Sv. Nikola, 6. Materiza, 7. Pekiniča, 8. Troglavci, 9. Vrsi

51. Podvršje, humci iz brončanog doba: 1) Mala glavica, Matakov brig (prema BATOVIĆ-KUKOČ, 1988.); 2) Duševića glavica (prema GUSAR-VUJEVIĆ, 2011.).
52. Humak Duševića glavica (1-3) (prema GUSAR-VUJEVIĆ, 2011.); Privlaka, Škornica (5-7) (prema MARIJANOVIĆ, 2007.).

LITERATURA

- ABRAMIĆ, M. – COLNAGO, A. 1909, Untersuchungen in Norddalmatien, Jahreshefte des Österreichischen Archäologischen Institutes in Wien, XII, Wien, 18 - 110.
- BATOVIĆ, Š. 1964 Zadar u prethistoriji, *Zbornik Zadar*, Zagreb, 105-116.
- Batović, Š. 1968 Istraživanje ilirskog naselja u Radovinu, *Diadora* sv. 4, Zadar, 53-74.
- BATOVIĆ, Š. 1968a Novija istraživanja prapovijesnog Zadra, *Radovi Instituta JAZU u Zadru* XV, Zadar, 171-182.
- Batović, Š., 1970 Istraživanja liburnskog naselja u Ninu 1969. godine, *Diadora*, sv. 5, Zadar, 33-49.
- BATOVIĆ, Š. 1973 Rad Arheološkog muzeja u Zadru od 1970. do 1972. godine, *Diadora* 6, 245-302.
- Batović, Š. 1978 Bribir u prapovijesti, *Novija i neobjavljena istraživanja u Dalmaciji*, Znanstveni skup Hrvatskog arheološkog društva, Vodice 1976, Split, 7- 5.
- Batović, Š. 1983 Zaštitna arheološka istraživanja u Zatonu kod Nina u godini 1982., *Obavijesti Hrvatskog arheološkog društva*, XV (2), Zagreb, 31-32.
- Batović, Š. 1984 Zaštitno istraživanje grobnih humaka kod Nina, *Obavijesti Hrvatskog arheološkog društva*, XVI (1), Zagreb, 15-17.
- BATOVIĆ, Š. 1987 Liburnska grupa, *Praistorija jugoslavenskih zemalja V, Željezno doba*, Sarajevo, 339-390.
- BATOVIĆ, Š. 1990, Benkovački kraj u prapovijesti, *Radovi FF u Zadru*, 29(16), Zadar, 5-142.
- BATOVIĆ, Š. – CHAPMAN, J. 1987 Istraživanje Gradine u Nadinu, *Obavijesti Hrvatskog arheološkog društva* XIX/2, Zagreb, 28-32.
- BATOVIĆ, Š. - ČONDIĆ, N. 2005 Istraživanje arheoloških nalazišta na trasi autoceste Biljane – Nadin- Rašević, *Obavijesti Hrvatskog arheološkog društva* XXXVII/3. 74-91.
- BATOVIĆ, Š. - KUKOČ, S. 1988 Grobni humak iz ranog brončanog doba u Podvršju kod Ražanca, *Radovi FF u Zadru*, 27 (14), Zadar, 5-64.
- BATOVIĆ, Š. - KUKOČ, S. 1988a, Istraživanje prapovijesnih nalazišta u sjevernoj Dalmaciji, *Obavijesti Hrvatskog arheološkog društva* XX/2, Zagreb, 26-27.
- BLEČIĆ, M. 2002 Kastav u posljednjem tisućljeću prije Krista, *Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu*, 3. s. 35, Zagreb, 65-146.
- BLEČIĆ, M. 2004 Grobnik u željezno doba, *Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu*, 3. s. 37, Zagreb, 47-117.
- BRUSIĆ, Z. 1976 Gradinska utvrđenja u šibenskom kraju, *Materijali SADJ*, 12, Zadar, 113-128.
- BRUSIĆ, Z. 1980 Tehnike grobne i stambene arhitekture na nekim gradinskim naseljima južne Liburnije, *Materijali, tehnike i strukture predantičkog i antičkog graditeljstva na istočnom jadranskom prostoru*, Zagreb, 9-14.
- BRUSIĆ, Z. 1985 Neke osobitosti pokopa u Liburniji, *Sahranjivanje pokojnika sa aspekta ekonomskih i društvenih kretanja u praistoriji i antici*, Beograd, 141-146.
- BRUSIĆ, Z. 1999 *Hellenistic and Roman Relief Pottery in Liburnia*, BAR Int. ser. 817
- BRUSIĆ, Z. 2000 Nekropola gradine u Dragišiću, *Radovi FF u Zadru* 38(25), Zadar, 1-16.
- BRUSIĆ, Z. 2000a *Arauzona, Velika Mrdakovica, liburnski grad i nekropola*, Katalog izložbe, Šibenik
- BRUSIĆ, Z. 2000b, Razvoj prapovijesnih obrambenih utvrđenja u Liburniji, *Histria Antiqua*, 6, Pula, 125-144.
- BRUSIĆ, Z. 2001 Rezultati prapovijesnih istraživanja na Relji u sklopu izgradnje Trgovinskog centra, *Iskoni bē slovo, Zbornik radova o glagoljici i glagoljašima zadarskog kraja i crkvi sv. Ivana Krstitelja*, Zagreb, 45-49.
- BRUSIĆ, Z. 2002 Nekropole liburnskih naselja Nina i Kose kod Ljupča, *Histria Antiqua*, 8, Pula, 213-242.

- BRUSIĆ, Z. 2005 Ostaci liburnske nekropole ispred zapadnog bedema Aserije, *Asseria* 3, Zadar, 7-24.
- BRUSIĆ, Z. - GLUŠČEVIĆ, S. 1991 Zadar, Rimska nekropola, *Obavijesti Hrvatskog arheološkog društva* 23/ 1, Zagreb, 19- 21.
- BURŠIĆ-MATIJAŠIĆ, K. 1989 Gradina Vrčin u okviru brončanog doba Istre, *Arheološki vestnik* 39-40, 1988-1989, Ljubljana, 475-490.
- CAMBI, N. 1987 Salona und seine nekropolen, *Römische Gräberstrassen, Selbstdarstellung - Status - Standard, Kolloquium in München 1985*, Bayerische Akademie der Wissenschaften 96, München, 253-279.
- CHAPMAN, J. - SHIEL, R. S. - BATOVIĆ, Š. 1996 *The Changing Face of Dalmatia, Archaeological and Ecological Studies in Mediterranean Landscape*, London
- ČAČE, S. 1981 Naselje i nekropola u prostoru zajednice, *Domesti* 5, Rijeka, 35-4
- ČAČE, S. 1982 Liburnske zajednice i njihovi teritoriji, *Domesti* 12, Rijeka, 41-52.
- ČAČE, S. 1985 Naselje u prostoru zajednice, *Sahranjivanje pokojnika sa aspekta ekonomskih i društvenih kretanja u praistoriji i antici*, Mostar 1980., *Materijali* 20, Beograd, 5-73.
- ČAČE, S. 1990 Blandona i susjedna središta, Prilog antičkoj topografiji biogradskog područja, *Biogradski zbornik* 1, 197-243.
- ČAČE, S. 1993 Broj liburnskih općina i vjerodostojnost Plinija (Nat hist.3, 130;139-141). *Radovi Filozofskog fakulteta u Zadru*, 32(19) (1992/93), Zadar, 1-36.
- ČAČE, S. 2003 Aserija u antičkim pisanim izvorima, *Tekstovi i komentari Asseria*. 1, Zadar, 7-43.
- ČAČE, S. 2009 South Liburnia at the Beginnig of the Principate: Jurisdiction and territorial Organization, *Les routes de l' Adriatique antique, Putovi antičkog Jadrana*, Actes de la Table ronde, 2001, Radovi s Okruglog stola u Zadru 2001,(ur. S. Čače, A.-M. Kurilić, F. Tassaux), Bordeaux-Zadar 2006, 65-87.
- ČONDIĆ, N. 2008 Istraživanja na Cvijinoj gradini u Kruševu kod Obrovca, *Diadora*, 23 Zadar, 9-22.
- ČONDIĆ, N. 2010 Liburnski grobovi na zadarskom poluotoku, *Diadora* 24, Zadar, 27-55.
- DUBOLNIĆ, M. 2006 Prapovijesna nalazišta na području Starigrada Paklenice, *Radovi Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Zadru*, sv. 48/ 2006, Zadar, 1-55.
- FADIĆ, I. 2007 Zadar-Relja (Vrt Relja), *Hrvatski arheološki godišnjak* 3, 2006 Zagreb, 350-352.
- FADIĆ, I. 2007a Zadar-Relja (Trgovački centar), *Hrvatski arheološki godišnjak* 3, 2006 Zagreb, 347-349.
- FADIĆ, I. 2007b Zadar-Relja (Zrinsko-frankopanska ulica), *Hrvatski arheološki godišnjak* 3, 2006 Zagreb, 352-353
- FADIĆ, I. 2007c Nadgrobnni tituli Petronije Urse i Emilija Atacina iz antičkog groba u Zadru, *Opuscula archaeologica* 31, Zagreb,2007 (2008), 165-182.
- GLAVAŠ, V. 2009 Terminacijski natpisi na području rimske provincije Dalmacije, *diplomski rad*, Zadar, 1- 128.
- GLOGOVIĆ, D. 1989 *Prilozi poznavanju željeznog doba na sjevernom Jadranu*, Hrvatsko primorje i kvarnerski otoci, Zagreb, 1989.
- GLUŠČEVIĆ, S. 1990, Rimska nekropola u Kaljskoj ulici, *Diadora* 12, Zadar, 107-194.
- GLUŠČEVIĆ, S. 2001 Novi prinosi za poznavanje suburbanog prostora antičkog Zadra, *Histria Antiqua* 7, Pula, 217-222.
- GLUŠČEVIĆ, S. 2002 Rasprostiranje zadarskih nekropola, *Histria Antiqua*, 8, Pula, 381-384.
- GLUŠČEVIĆ, S. 2005 *Zadarske nekropole od 1-4. stoljeća, Organizacija groblja, pogrebni obredi, podrijetlo, kultura, status i standard pokojnika*, Zadar (rukopis disertacije).

- GUSAR, K. 2009 Ranosrednjovjekovni grobovi iz humka Jokina glavica, *Zbornik o Luji Marumu*, Skradin-Knin, 2007, Šibenik-Zadar-Zagreb, 169-181.
- GUSAR, K. - VUJEVIĆ, D. 2010 Istraživanje tumula Matakova glavica u Podvršju, *Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu*, 42 (2009), Zagreb, 339-356.
- GUSAR, K.- VUJEVIĆ, D. 2011 Istraživanje tumula Duševića glavica u Krnezi kraj Zadra (pripremljeno za tisak) harding, A. 1995 *die Schwerter im ehemaligen Jugoslawien*, *Prähistorische Bronzefunde IV/14*, Stuttgart.
- KLARIN, N. 2001 Prapovijesni grobovi na Aseriji-istraživanja 1999. godine, *Diadora* 20, 2000, Zadar, 23-71.
- Kukoč, S., 2004 Lokalizet Nadin – humak 13, *Hrvatski arheološki godišnjak* 1, Zagreb, 192-194.
- KUKOČ, S. 2005 Nadin- nekropola na sjeverozapadnoj padini Gradine u Nadinu, *Hrvatski arheološki godišnjak* 2, Zagreb, 307-309.
- KUKOČ, S. 2007 Some symbolic aspects of the cult of the dead in liburnian culture, *Abstract Book, 13 Annual of the European Association of Archaeologists*, (Uglešić, A., Maršić, D.; Fabijanić. T., ur.), Zadar, 301-301.
- KUKOČ, S. 2009 Nadin- Liburnski kult mrtvih, Istraživanja 2004.- 2005., 2009, *Asseria* 7, Zadar, 11-79.
- KUKOČ, S. 2010 Osvrt na spaljivanje pokojnika u liburnskom kulturnom kontekstu, *Prilozi Instituta za arheologiju u Zagrebu*, vol.27, Zagreb 95-111.
- KUKOČ, S. - BATOVIĆ, Š. 2005 Istraživanje grobnog humka iz željeznog doba u Nadinu, *Obavijesti Hrvatskog arheološkog društva*, XXXVII/1, Zagreb, 58-63.
- KUKOČ, S. - BATOVIĆ, Š. 2006 Iskapanje nekropole na sjeverozapadnoj padini Gradine u Nadinu, *Obavijesti Hrvatskog arheološkog društva*, XXXVIII/2, Zagreb, 65-72.
- KUKOČ, S. - ČELHAR, M. 2010 - S. Kukoč - M. Čelhar, Iskapanje groblja podno Gradine u Nadinu, *Obavijesti Hrvatskog arheološkog društva*, XLII/1, Zagreb, 34-42
- KUKOČ, S.- ČELHAR, M. 2009 Željezni artefakti u liburnskoj kulturi, *Histria Antiqua* 17, Pula, 89-101.
- LIPPOLIS, E. 1987 Organizzazione delle necropoli e struttura sociale nell'Apulia ellenistica. Due esempi: Taranto e Canosa, *Römische Gräberstrassen, Selbstdarstellung - Status - Standard, Kolloquium in München* 1985, Bayerische Akademie der Wissenschaften 96, München, 139-154.
- MAGAŠ, D. 1995 Prilog poznavanju zemljopisne osnove i pučanstva Nadina, *Radovi Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Zadru*, 37, Zadar, 793-805.
- MARIJANOVIĆ, B. 2007 Lokalizet: Škornica, *Hrvatski arheološki godišnjak* 3/2006, Zagreb, 342-345.
- MARIJANOVIĆ, B., 2010. – Prapovijesni ukopi s tumula Jokina Glavica u Krnezi, *Hrvatski arheološki godišnjak*, 2011. (u tisku)
- MENĐUŠIĆ, M. 1986 Bribir, nekropola mlađeg željeznog doba, *Arheološki pregled* 26, 1985 (1986), 79.
- MENĐUŠIĆ, 1995 Dragišić, Gradina-tragovi željeznodobnog i antičkog naselja, *Obavijesti HAD-a* XXVII/1, 27-28.
- MEDINI, J. 1984 Latra – Dea Neditarum, *Simpozij Duhovna kultura Ilira*, Herceg-Novi, 1982, Sarajevo, 223-243.
- MIHOVILIĆ, K. 1972 Nekropola Gradine iznad Limskog kanala, *Histria Arhaeologica* III/2, Pula, 289-312.
- MIHOVILIĆ, K. – TERŽAN, B. – HÄNSEL, B. – MATOŠEVIĆ, D. – BECKER, C. 2002 *Rovinj prije Rima*, Kiel
- MLADIN, J. 1966-1969 Halštatska nekropola na Gradini iznad Limskog kanala, *Jadranski zbornik* 7, Rijeka-Pula, 289-312.
- RAJIĆ ŠIKANJIĆ, P. 2006 Analysis of Human Skeletal Remains from Nadin Iron Age Burial Mound, *Coll. Antropol.* 30, 795-799.

- MILETIĆ, Ž. 1993 Rimske ceste između Jadera, Burnuma, i Salone, *Radovi FF u Zadru* 32(19), Zadar, 117-150.
- MILETIĆ, M. 2002 O izgledu grobnih parcela salonitanskih nekropola, *Histria Antiqua*, 8, Pula, 377-380.
- NEDVED, B. 1980 Zaštitno istraživanje rimskih grobova u Zadru, *Diadora*, 9, Zadar, 341-355.
- PEROVIĆ, Š. – FADIĆ, I, 2009 Zaštitno arheološko istraživanje dijela antičke nekropole Zadra u Zrinsko-frankopanskoj ulici, *Diadora* 23, Zadar, 45-12.
- PODRUG, E. 2008 Prapovijest, Arheološki tragovi kultova i religija na šibenskom području, Šibenik, 9-51.
- SUIĆ, M. 1976 *Antički grad na istočnom Jadranu*, Zagreb
- VUJEVIĆ, D. 2011. Istraživanja tumula na Ljubačkoj kosi 2007., *Archeologia Adriatica*, Zadar (u tisku)

SUMMARY

A LIBURNIAN NECROPOLIS IN ITS NATURAL AND CULTURAL ENVIRONMENT

Sineva KUKOČ

Liburnian gravesites and their relationship with settlements (Nin, Lisičići near Benkovac, Asseria, Dragišić, Velika Mrdakovica near Zaton, Šibenik, Bribir, Zadar and others) have been only modestly investigated. This article analyses certain aspects of Liburnian burials by using the example of the necropolis in Nadin (Nedinum) in the context of current insights into the position of Liburnian graves in their cultural and natural environments. The article also includes a summary of the issue of Liburnian burial mounds, or more precisely, the question of the contemporaneous inhumation of the Liburnians under mounds and in necropolises in plains during the 1st millennium BC. The necropolis located under the important Liburnian settlement of Nedinum (mentioned in ancient written sources and already probed), although in the initial stages of excavation, is a representative example of the cult of the dead and Liburnian culture in general. The necropolis, as a part of a Nedinum cultural complex (with several hillforts, a necropolis and mounds), reflects, although not linearly, all the main events which took place from the Bronze Age to the Roman period: the relationship towards Late Bronze Age heritage (settlements and gravesites/mounds), the beginnings of Iron Age culture, the forming of a network of settlements and the appearance of the first settlement centres (Nedinum), the forming of Liburnian territorial municipalities (civitas), and urbanisation during Hellenism and particularly during Romanisation, when municipia were formed. Therefore, the area of Nadin is particularly important for understanding certain concepts, such as the territorial Liburnian municipality (civitas), the Liburnian city (oppidum) and also the Roman municipium. Nedinum, unlike certain other Liburnian civitas with fortified central settlements, underwent Romanisation and became an important Roman centre.

Cela I in the necropolis of Gradine (Nedinum) is an area comprising a single Roman burial plot (14 m x 6.8 m). It is a complex composed of graves and architectural elements. It is the first such complex to be investigated with regard to the Liburnians. Nineteen graves have been found in Cela I (3, 4, 5, 6, 7, 8, 9, 10, 11, 12, 13, 14, 15, 16, 17, 18- 18a, 19, 20), most of them with a single lid and, with minor exceptions, all with the same SE-NW orientation. All the graves are Liburnian, except for three cremations in urns. Judging from the investigated Cela I, the necropolis of Nadinum had two phases. The first phase, the older one, is Liburnian and started in the 6th to 5th centuries BC, while the second is Roman, when a large planned necropolis was built over the Liburnian gravesite. The necropolis was located by the road (Gräberstrassen) and was composed of a network of burial plots arranged in two or three series on either side of the road. The large Roman necropolis only partially destroyed the spatial structure of the older Liburnian necropolis. This conclusion was reached because the majority of graves, which are very damaged, belong to the Liburnian phase. Based on the current state of investigations, the graves from the Liburnian phase predominantly contain remains in a bent position and funerary gifts from the 6th century BC onwards. The Liburnians enclosed rectangular burial plots with a certain type of wall structure, which confirms a certain level of planning and the monumentality of Liburnian necropolises from the early Iron Age.

Although the initial archaeological excavations of the necropolis at Nadinum (Cela I) have defined certain aspects of Liburnian and Roman horizontal and vertical spatial (chronological) relations, nothing more precise can be said about these relations in the gravesite of Nedinum overall. The Roman planimetrics perhaps does not entirely cover the older Liburnian necropolis. The main value of Cela I in Nadinum is that it offers an insight into the otherwise poorly known spatial structure of Liburnian Iron Age gravesites. It also sheds a special light onto original Liburnian and Roman spatial and cultural relations. The spatial structure of Liburnian necropolises is only partially known from sites in Nin (Aenona), Dragišće, and, as of recently, Ljupče. However, Liburno-Roman relations within a necropolis context can be observed in Dragišće, Velika Mrdakovica, and above all in Liburno-Roman Zadar (Iader) in the large Roman necropolis on the site of Relja, which offers key comparative material for the Roman phase of the necropolis in Nadinum. However, it should be noted that at the Iader site, vertical Liburno-Roman relations are not as obvious as at the Nadinum site.